

(Research Article)

Analyzing the Grounds for the Necessity of Protecting Minorities in the *Minority Schools in Albania* Advisory Opinion: With Some References to Islamic Views and Nahj-al-Balaghah

Sattar Azizi^{1*}, Mousa Karami²

Submission Date: 15 June 2023

Revision Date: 11 October 2023

Acceptance Date: 18 November 2023

(Page 81-106)

Abstract

Permanent Court of International Justice (PCIJ) advisory opinion in the case concerning *Minority Schools in Albania* (6 April 1935) is considered to be the most significant turning point in the international protection of minorities. Being written thorough a descriptive-analytical method and desk research, this paper aims at analyzing the grounds for the necessity of protecting minorities in the lights of this advisory opinion while referring to Islamic views and Nahj-al-Balaghah. PCIJ emphasizes the necessity of the realization of equality in fact between the minority and the majority, preservation of identity-related features of minority groups and securing amicable relations between the minority and the majority population as interlocked and intertwined goals. Based on this viewpoint, transition from formal equality to substantial equality, safeguarding cultural diversity and maintenance of global peace and security are the grounds which justify the reason for protecting minorities in this discourse and clarify its necessity. Furthermore, given the nature of *Dhimmah* agreement, life conduct of the Prophet (PUH) and Imam Ali (AS) as well as Nahj-al-Balaghah, Islam has attempted to enable non-Muslims to preserve their distinctive identity, so as to avoid the scourge of conflict and violence in the Islamic community, and make the Zemmis the citizen of the Islamic state to enjoy human rights equal to other members of the society. According to the findings of the paper, there is a relative conformity and compatibility between human rights discourse and Islamic thoughts in the philosophy of minority protection.

1. Professor of International Law, Faculty of Humanities, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran

2. PhD student in Public International Law, Faculty of Law, Qom University, Qom, Iran

*: Corresponding Author:

Email: s.azizi@basu.ac.ir

How to cite this article: Azizi, S., & Karami, M. (2023). Analyzing the Grounds for the Necessity of Protecting Minorities in the *Minority Schools in Albania* Advisory Opinion: With Some References to Islamic Views and Nahj-al-Balaghah, *Quarterly Journal of Nahj al-Balaghah Research*, 11(43), 81-106. <https://doi.org/10.22084/nahj.2024.28751.3015>

Keywords: PCIJ, Minority Rights, Case Concerning *Minority Schools in Albania*, Islamic Law, Nahj-al-Balaghah.

Extended Abstract

1. Introduction

Nowadays, respecting human dignity and human rights as the shield for safeguarding it is regarded as a foundation of the social order. Interestingly, governments play a pivotal role in this regard. Legitimacy of governing systems is assessed according to respecting human dignity and its related human rights. The protection of minorities and of the rights and freedoms of persons belonging to those minorities in its own turn forms an integral part of the international protection of human rights, and as such it falls within the scope of international co-operation. Furthermore, religious minorities have been a serious Islamic concern from the outset of its revelation. Islam clearly asserts that minorities should be treated equally by the State which follows Islam. Fundamental rights are available to the minorities in Islamic territories. Besides, they are having certain special rights for the preservation of their culture and religion. In its advisory opinion of April 6th, 1935 regarding the schools of Greek minorities in Albania, the Permanent Court of International Justice (PCIJ), of which the *UN 1992 Declaration on the Rights of Persons belonging to National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities* is a manifestation, presented the intellectual foundation of international minority rights law as follows: securing the peaceful coexistence of minorities and other communities while keeping their exclusive characteristics. For the realization of these goals, first of all, minority groups should be able to equally enjoy all other nationals' rights without any discrimination and then have access to the necessary facilities and requirements for preserving their distinctive characteristics and traditions. The PCIJ believed that these two requirements are interrelated because real equality between a majority and minority cannot be realized unless minority groups enjoy their own institutions, and, they are not forced to neglect what constitutes their life as a minority. According to the PCIJ advisory opinion, the goals of minority protection can be divided into instrumental and intrinsic goals. Hence, the instrumental goal of minority protection is to constitute peaceful coexistence among minorities and majorities and, consequently, to maintain the internal security and stability of the host State whereas the intrinsic goal is to protect and promote the cultural diversity of communities as a common heritage of humanity.

2. Theoretical framework

Hundreds of years ago, only religious minorities were of concern for international minority rights law. Nevertheless, since the French and American revolutions, protections have been on a rather secular basis. The basis for enjoying human rights is the fundamental principle of intrinsic, non-derogable and absolute dignity of human beings. Due to the 'vulnerability' of minorities, persons belonging to minority groups need special protections and privileges to maintain their human dignity and realize substantive equality – in addition to protections allocated to human beings in international law. The principle of non-discrimination bridges the gap between the general system of human rights and international minority rights law. Although the non-discrimination principle is one of minorities' main demands and a fundamental principle of international human rights law, rights of minorities are not realized and secured only through it. They must enjoy special rights and privileges. Enjoyment of special rights for minorities does not mean more rights. These are the requirements of substantive justice and the specific characteristics of persons belonging to minorities in comparison to non-minorities necessitate these special protections and rights. Due to the specific and vulnerable status of minority groups and their non-dominant position, the obligation of states to observe the equality of all individuals before the law (formal non-discrimination and equality) does not suffice for the protection of minorities. The realization of substantive equality necessitates special and affirmative action for removing social, economic and cultural deficiencies of minority groups. Formal non-discrimination suffices for equality in general human rights system and has an appropriate effectiveness; however, it is not able to meet the different needs and fails to develop the distinguished capabilities of persons belonging to minorities. If under the general human rights system, any distinction and superiority on grounds such as ethnicity, race, gender, language or religion is regarded as discriminative consequently being forbidden, paying no attention to specific characteristics of persons belonging to vulnerable groups such as minorities results in indirect discrimination and impairs substantive equality. Thus, persons belonging to minorities who are known to be vulnerable must be treated differently from those of majority populations. Furthermore, it is necessary to perform affirmative action on behalf of them. It is clear that having different treatment and performing affirmative action for the benefit of persons belonging to minority groups in comparison to those of majorities should not be regarded as discriminative; this different treatment and affirmative action are to realize substantive equality and prevent

indirect or substantive discrimination. The PCIJ advisory opinion in the case concerning *Minority Schools in Albania* is considered to be the most significant turning point in the international protection of minorities in relation to these subjects and, as a consequence, deserves a detailed analysis while referring to Islamic views and Nahj-al-Balaghah.

3. Research Method

Based on a descriptive-analytical method and desk research, this paper aims at analyzing the grounds for the necessity of protecting minorities in the light of the aforementioned advisory opinion while referring to Islamic views and Nahj-al-Balagha.

4. Conclusion

PCIJ emphasizes the necessity of the realization of equality in fact between the minority and the majority, preservation of identity-related features of minority groups and securing amicable relations between the minority and the majority population as interlocked and intertwined goals. Based on this viewpoint, transition from formal equality to substantial equality, safeguarding cultural diversity and maintenance of global peace and security are the grounds which justify the reason for protecting minorities in this discourse and clarify its necessity. Furthermore, given the nature of *Dhimmah* agreement, life conduct of the Prophet (PUH) and Imam Ali (AS) as well as Nahj-al-Balaghah, Islam has attempted to enable non-Muslims to preserve their distinctive identity, and avoid the scourge of conflict and violence in the Islamic community, and the *Zemmis* can become the citizen of the Islamic state and enjoy human rights equal to other members of the society. Accordingly, there is a relative conformity and compatibility between human rights discourse and Islamic thoughts in the philosophy of minority protection.

References [In Persian]

- Abdollahi, Ma'az and Abdollahi, Javanmir (2014). *Cultural Genocide: History, Foundations, Criminalization and Examples*. Tehran: Majd.
- Ashouri, D. (2011). *Encyclopedia of Politics*. Tehran: Agah.
- Azizi, S. (2012). The Comparative Study of Fundamental Rules of International Humanitarian Law and ICRC`Report on Customary International Humanitarian Law. *Quarterly Journal of Nahj al-Balagha Research*, 1(1), 85-95.
- ----- (2014). Peace, Justice and Democracy in Multiethnic (Plural) Societies: Consociational Democracy with Emphasis on the Comparative Comparison of Bosnia and Herzegovina and Iraq. *Human Rights*, 8(1-2), 23-48.
- ----- (2015). *Protection of Minorities in International Law*. Tehran: Shahr-e-Danesh.

- Dashti, M. (2010). *Nahj-al-Balagha*. Tehran: Payam-e-Adalat.
- Eslami Nodoushan, M. A. (2015). *Culture and Quasi-Culture*. Tehran: Shahamiy-e-Enteshar.
- Fazaeli, M., & Karami, M. (2015). *Protecting the Cultural Rights of Ethnic Minorities in International Law: With A View to Kurdish people in Turkey*. Tehran: Shahr-e-Danesh.
- ----- (2019). Investigating the Role of PCIJ in the Development and Evolution of International Law on Minority Rights Protection. *Law Researches*, 22(87), 179-202.
- ----- (2022). An Elegy for Peace: Challenges Meeting Liberal International Law in Preventing Ethnic Conflicts. *International Law Review*, 39(67), 201-226.
- Fazaeli, M., Karami, M., & Asadi, S. (2017). Protecting Religious Minorities in Islam and International Human Rights Law. *Comparative Studies of Islamic and Western Law*, 4(1), 113-142.
- Ghari Seyyed Fatemi, S. M. (2009). *Human Rights on the Contemporary World (Vol. 1)*. Tehran: Shahr-e-Danesh.
- Golmohammadi, M. T. (2017). Imam Ali's Treatment to Religious Minorities. *Researches of Nahj-al-Balaghah*, 16(55), 103-121.
- Ja'fari, S. M. M. (2004). *Human Rights in Nahj-al-Balagha*. In: Seyyed Mohammad Ja'fari et al., *Human Rights in the Contemporary World*, Tehran: Sahamiy-e-Enteshar: 123-134.
- Jardak, G. (1966). *Ali and Universal Declaration of Human Rights*. Translated by: Seyyed Hadi Khosroshahi, Qom: Farahani Press Institute.
- Kymlicka, W. (2019). *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory on Minority Rights*. Translated by: Ebrahim Eskafi, Tehran: Shirazeh.
- Mansouri Larijani, E. (2020). *The Evolution of Human Rights*. Qom: Boustan-e-Ketab Institute.
- Mohaghegh Damad, S. M. (2017). Islam and Inviting the Faiths to Respect the Right to Human Dignity. In: Mohammad Bastenegar (Research and Codification), *Human Rights in the View of Scholars*, Tehran: Sahamiy-e-Enteshar: 623-628.
- Montazaeri, H. A. (1982). *Lessons from Nahj-al-Balaghah (Vol. 2: Imam Ali's Letter to Malik Ashtar)*. Tehran: The Central Office of the Islamic Republic Party.
- Mousavi, S. R., Beigi, J., & Pourghahrmani, B. (2023). The Discourse of Dignity-oriented Criminal Policy in the Method of Imam Ali (AS). *Quarterly Journal of Nahj al-Balagha Research*, 11(42), 121-149.
- Movahhed, M. A. (2000). *In the Quest of Right and Justice: From Natural Law to Human Rights*. Tehran: Karnameh.
- Reshad, A. A. (2004). *Encyclopedia of Imam Ali (Vol. 4)*. Tehran: Research Center for Islamic Culture and Thought.
- Salari, A. (2018). Equality and Non-Discrimination in the Human Rights System. *Legal Researches*, No. 35, 145-169.
- Shaghaghi, M. M., Panjepour, J. & Abedini, A. (2019). Examining the Emphasis of Nahj-al-Balaghah concerning the Rights of Religious Minorities. *Imamiyah Journal*, 5(9), 273-290.

- Sharifi Tarazkouhi, H., & Gharabaghi, A. (2010). Analyzing the Non-Discrimination Rule as to Minorities in International Law. *International Law Review*, 7(42), 31-63.
- Tabari, Mohammad Ibn Jarir (1996). *History of Tabari*. Translated by: Abolghasem Payandeh, Tehran: Asatir.
- Taleghani (Varkeshi), H. R. and Haji Azizi, B. (2022). A Comparative Study of Minority Rights in Islam with Emphasis on Malik Ashtar Treaty and International Instruments. *Nahj-al-Balaghah Researches*, 21(74), 217-240.
- Thaghafi Koufi, Abu Ishagh Ibrahim Ibn Mohammad (1994). *Algharat (The Pillages)*. Translated by: Azizollah Ataredi Ghouchani, Tehran: Atared.
- Zare, H., & Rouhi, R. (2016) Rights of Religious Minorities in Nahj-al-Balaghah. *Seraj-e-Monir*, 7(24), 105-133.

References [In Arabic]

- Al-Hur al-Amili, Mohammad Ibn Hasan (1988). *Wasa'il al-Shia (Means of Shiite or Shiite Rituals)*. Qom: Al al-Beit Institute.
- Ibn Hisham, Mohammad (1991). *Al-Sirah al-Nabawiyah (The Life of God's Messenger)- Vol. 1*. Beirut: Soheil Zokar.
- Ibn Hisham, Mohammad (2003). *Al-Sirah al-Nabawiyah (The Life of God's Messenger)- Vol. 2*. Beirut: Dar-al-Ghalam.
- Majlesi, Mohammad Bagher Ibn Mohammad Taghi (2003). *Bihar al-Anwar (The Seas of Lights)-Vol. 64*. Tehran: Dar al-Kotob al-Islamiyah.
- Najafi, Mohammad Hasan (1971). *Jawāhir al-Kalām fī sharḥ Sharā'ī' al-Islām-Vol. 21*. Tehran: Dar al-Kotob al-Islamiyah.
- Tousi, Abu Ja'far Mohammad (1986). *Tahdib al-Ahkam (The Refinement of the Laws)-Vol. 6*. Research: Hasan Khorasani, Correction: Mohammad Akhundi. Tehran: Dar al-Kotob al-Islamiyah.
- Zeidan, Abdolkarim (1976). *Rules for Zemmīs and Refugees in the Islamic Territory (Vol. 1)*. Baghdad. University of Baghdad.

(مقاله پژوهشی)

واکاوی جهات بایستگی حمایت از اقلیت‌ها در پرونده مدارس اقلیت در آلبانی: با اشاراتی به دیدگاه‌های اسلامی و نهج البلاغه

ستار عزیزى^{۱*}، موسی کرمی^۲

بازنگری مقاله: ۱۴۰۲/۰۷/۱۹

دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۰۳/۲۵

پذیرش مقاله: ۱۴۰۲/۰۸/۲۷

(از ص ۸۷ تا ۱۰۶)

چکیده

نظر مشورتی دیوان دائمی دادگستری بین‌المللی در قضیه مدارس اقلیت در آلبانی (۶ آوریل ۱۹۳۵) مهم‌ترین نقطه عطف حمایت بین‌المللی از اقلیت‌ها شمرده می‌شود. هدف این مقاله که از رهگذر شیوه توصیفی-تحلیلی و به صورت کتابخانه‌ای نگارش یافته، واکاوی جهات بایستگی حمایت از اقلیت‌ها در پرتو این نظر مشورتی و با اشاراتی به دیدگاه‌های اسلامی و نهج البلاغه است. دیوان دائمی در نظر مشورتی خود بر بایستگی تحقق برابری واقعی میان اکثریت و اقلیت، حفظ ویژگی‌های هویتی گروه‌های اقلیت و تأمین روابط دوستانه میان اقلیت و اکثریت جمعیت به‌منزله اهدافی درهم‌تنیده و ناگسستنی تأکید دارد. بر پایه این دیدگاه، گذار از برابری شکلی به برابری ماهوی، پاسداشت چندگونگی فرهنگی و پاسداری از صلح و امنیت جهانی، جهاتی هستند که چرایی حمایت از حقوق اقلیت‌ها در این گفتمان را موجه و بایستگی آن را روشن می‌سازد. افزون بر این، با عنایت به سرشت پیمان‌دزمه و نیز سیره پیامبر(ص) و امام علی(ع) و سخنان ایشان در نهج البلاغه، اسلام نیز کوشیده تا هم غیرمسلمانان بتوانند هویت و کیستی متمایز خود را حفظ کنند، هم جامعه اسلامی از بلای درگیری و خشونت دور بماند و هم اهل ذمه شهروند دولت اسلامی گردند و از حقوق انسانی برابر با دیگر اعضای جامعه برخوردار شوند. بر پایه یافته‌های مقاله، در زمینه فلسفه حمایت از اقلیت‌ها، میان گفتمان حقوق بشری و اندیشه‌های اسلامی هم‌خوانی و هم‌سویی ولو نسبی وجود دارد.

کلید واژه‌ها: دیوان دائمی دادگستری بین‌المللی، حقوق اقلیت‌ها، قضیه مدارس اقلیت در آلبانی، حقوق اسلام، نهج البلاغه.

۱. استاد حقوق بین‌الملل، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران

۲. دانشجوی دکتری حقوق بین‌الملل عمومی، دانشکده حقوق، دانشگاه قم، قم، ایران

*: نویسنده مسئول

۱. مقدمه

انسان موجود آسیب‌پذیری است، ولی برخی انسان‌ها و گروه‌های انسانی به‌خاطر موقعیت خود آسیب‌پذیری ویژه‌ای دارند (Schiff, 2024: 126) که اقلیت‌ها از جمله آن‌ها محسوب می‌شوند؛ آسیب‌پذیری خاصی که گروه‌هایی همچون اقلیت‌ها را نیازمند و در نتیجه سزاوار حمایت‌های حقوقی نیز می‌سازد. حمایت از اقلیت‌ها، از زمان پیدایش نظام دولت-ملت در سده‌های شانزدهم و هفدهم و به‌ویژه در پی صلح وستفالی، همواره یکی از مقولات محوری و چالش‌برانگیز در مناسبات بین‌دولتی و درون‌دولتی و حقوق بین‌الملل به‌شمار رفته و مسئله اقلیت‌ها در درازای تاریخ عامل رویدادهای مهمی همچون شعله‌وری جنگ‌های یکم و دوم جهانی بوده است. وضعیت اقلیت روس‌زبان منطقه دونباس اوکراین، یکی از دستاویزهای اصلی فدراسیون روسیه برای دستیابی به درگیری مسلحانه با اوکراین در ۵ اسفند ۱۴۰۰ خورشیدی بود که همچنان نیز ادامه دارد. روی هم‌رفته، اگرچه لیبرال دموکراسی‌های غربی نیز از مسئله اقلیت‌ها در امان نیستند، ولی ناسیونالیسم قومی و ستم و تبعیض علیه اقلیت‌ها را از ویژگی‌های دولت‌های پسااستعماری دانسته‌اند (Shahabuddin, 2021: 1-2) و به‌ویژه کشورهای واقع در منطقه پربلای خاور میانه با آن دست به‌گیری‌اند. اندیشیدن و پژوهیدن در گستره فراخ حمایت از حقوق اقلیت‌ها افزون بر ارزش علمی ذاتی خود، می‌تواند در فهم بهتر ساختمان حقوقی بین‌المللی و به‌ویژه تاریخ تحولات آن نیز سودمند افتد.

۱-۱. بیان مسئله

اسلام نیز از آغاز پیدایش خود، با مسئله اقلیت‌ها دست به‌گیری‌ان است (Ghanea, 2012: 58). گروهی از غیرمسلمانان با نام «اهل کتاب» از رهگذر انعقاد پیمان ذمه، به تابعیت مملکت اسلامی دست پیدا می‌کنند و از آن‌ها به اقلیت‌های دینی یا اهل ذمه تعبیر می‌شود. فقیهان شیعه، اقلیت‌های دینی یا اهل ذمه را فقط اهل کتاب می‌دانند که پیرو ادیان یهودی، مسیحی، زرتشتی و صابئی هستند و بر این باورند که غیر آنها را شامل نمی‌شود (نجفی، ۱۳۹۲: ۲۱/۲۲۷)؛ ولی بیشینه فقیهان اهل سنت، مراد از اقلیت‌های دینی را افراد غیرمسلمان می‌دانند؛ یعنی افزون بر مسیحیان، یهودیان، زرتشتی‌ها و صابئی‌ها، بقیه افراد غیرمسلمان را نیز در شمار اقلیت‌های دینی می‌آورند (زیدان، ۱۳۹۶ هـ ق: ۱۷). گفتنی است نخستین دولت اسلامی با هجرت پیامبر مکرم اسلام (ص) به مدینه شکل گرفت. پیامبر اکرم (ص) با پیمان مدینه جمعیت دولت خویش را مشخص کرد؛ مسلمانان (به‌طور طبیعی بر اساس پیمان دینی خود با خداوند) و یهودیان (بر اساس پیمان سیاسی با پیامبر) اعضای نخستین جمعیت شدند. با فتح مکه و برخی سرزمین‌های دیگر و مسلمان شدن مردم آن سرزمین‌ها، جمعیت مسلمان دولت اسلامی افزایش یافت و با نزول سوره توبه و تشریح پیمان ذمه، عضویت پیمانی یا قراردادی در دولت اسلامی افزون بر یهودیان مدینه، سایر اهل کتاب را نیز شامل شد. به این ترتیب، با پیدایش دولت اسلامی در مدینه، نهاد تابعیت نیز به وجود آمد (ابن هشام، ۱۴۱۲ هـ ق: ۱/۳۵۴-۳۵۲) و مسئله اقلیت‌ها از همان آغازین سال‌های برآمدن اسلام مطمح نظر قرار گرفت.

دیوان دائمی دادگستری بین‌المللی^۱ که در زمان جامعه ملل مبنای حقوقی رسیدگی به مسائل اقلیت‌ها را از رهگذر معاهدات صلح^۲ در کنفرانس صلح پاریس در کاخ ورسای (۱۹۱۹) در اختیار داشت (Mandal, 2023: 23)، در نظر مشورتی خود که در ۶ آوریل سال ۱۹۳۵ در قضیه مدارس اقلیت‌ها در آلبانی^۳ صادر نمود و در گفتار بعدی پیشینه شکل‌گیری آن را خواهیم آورد، گامی بزرگ در تحول و توسعه نظام بین‌المللی حمایت از حقوق اقلیت‌ها برداشت و بر تأثیر چشمگیر نظرات مشورتی خود و دیوان بین‌المللی دادگستری در شکل‌دهی و توسعه حقوق بین‌الملل (Mayr and Mayr-Singer, 2016: 448) مهر تأیید گذاشت. این نظر مشورتی را باید سلسله‌جنبان تغییر نگرش نسبت به اقلیت‌ها در دوران کنونی (شریفی طرازکوهی و قره‌باغی، ۱۳۸۹: ۳۵) به‌شمار آورد. دیوان در این نظر مشورتی، چرایی بایستگی و دلایل توجیهی حمایت از اقلیت‌ها را به‌روشنی مشخص کرد: تأمین امکان همزیستی مسالمت‌آمیز اقلیت‌ها با دیگر جمعیت‌ها در عین نگاهداشت ویژگی‌های اختصاصی خود. شروط و بایسته‌های درهم‌تنیده تحقق این اهداف، نخست بهره‌مندی برابر و بی‌تبعیض اقلیت‌ها از همه حقوق دیگر شهروندان و سپس در اختیار داشتن امکانات و ملزومات بایسته برای حفظ ویژگی‌ها و سنت‌های مخصوص به خویش از سوی این گروه‌هاست (PCIJ, 1935: 17). به نظر می‌رسد جهات بایستگی حمایت از اقلیت‌ها در نظر دیوان دائمی را می‌توان در سه‌گانه «تحقق برابری واقعی میان اقلیت و اکثریت»، «تضمین حفظ فرهنگ و هویت اقلیت»، «تأمین همزیستی مسالمت‌آمیز اقلیت و اکثریت» خلاصه کرد.

بر این پایه، با توجه به دیدگاه دیوان دائمی دادگستری بین‌المللی در قضیه مدارس اقلیت در آلبانی و نیز گفتمان کنونی حقوق بشر در باب حقوق اقلیت‌ها، چنان که پیداست می‌توان ترجمان کنونی جهات بایستگی حمایت از اقلیت‌ها در نظام حقوقی بین‌المللی را در سه حوزه «گذر از برابری شکلی به برابری ماهوی»، «پاسداشت چندگونگی فرهنگی» و «پاسداری از صلح و امنیت جهانی» پیگیری نمود. در این پژوهش بر آن شده‌ایم تا با به‌کارگیری شیوه توصیفی-تحلیلی و تکیه بر منابع کتابخانه‌ای، پاسخ به این پرسش را تبیین نماییم که با اکتفا بر نظر مشورتی پیش‌گفته از دیوان دائمی دادگستری بین‌المللی، چرا باید از گروه‌های اقلیت حمایت کرد؟ نگارندگان در ادامه، با تکیه بر آموزه‌ها و دیدگاه‌های اسلامی و به‌ویژه کتاب شریف نهج‌البلاغه، به مطالعه حوزه‌های یکم و دوم یادشده در بالا همت می‌گمارند و به‌خاطر عدم ورود تفصیلی دیوان دائمی دادگستری در محور سوم یعنی صلح و امنیت جهانی و نیز جهت رعایت نسبی سقف واژگانی نشریه، از اختصاص گفتاری جداگانه به این بحث خودداری می‌ورزند. یادآور می‌گردد که مبنای بهره‌مندی و چرایی لزوم برخورداری اقلیت‌ها از حقوق خویش محدود به سه حوزه مورد مطالعه این نوشتار نیست. در واقع این مقاله بر آن است تا به تبیین بیشتر تأثیر نظر مشورتی دیوان دائمی دادگستری بین‌المللی در شکل‌گیری سپهر کنونی حمایت از اقلیت‌ها مبادرت ورزد و در این میان، برای

1. Permanent Court International Justice (PCIJ)

2. Peace Treaties

3. Minority Schools in Albania

تکمیل بحث از دیدگاه‌های اسلامی و نهج‌البلاغه نیز بهره جوید. به‌ویژه آن‌که در نهج‌البلاغه و سیره حضرت علی (ع) می‌توان ردپای مفاهیم و مضامین حقوقی در حوزه‌های گوناگون دانش حقوق را پی گرفت.^۱

۱-۲. پیشینه پژوهش

پس از رویدادهای خونین دهه ۹۰ میلادی به این سو و توجه بیشتر به حقوق و نظام اقلیت‌ها در سطوح بین‌المللی و بین‌المللی، در ایران نیز پژوهشگران آثار بسیاری در حوزه اقلیت نگاشته‌اند. ولی در خصوص موضوع این مقاله، از چند مقاله مرتبط می‌توان نام برد. در مقاله‌های «بررسی تأکیدات نهج‌البلاغه درباره حقوق اقلیت‌های دینی» (شقایق و همکاران، ۱۳۹۸)، «حقوق اقلیت‌های دینی در نهج‌البلاغه» (زارع و روحی، ۱۳۹۵) و «سبک تعامل امام علی با اقلیت‌های مذهبی» (گل‌محمدی، ۱۳۹۶)، به حقوق اقلیت‌های دینی در آیین نهج‌البلاغه و سیره امام علی^(ع) پرداخته شده است. در مقاله «حمایت از اقلیت‌های مذهبی در نظام حقوقی اسلام و نظام بین‌المللی حقوق بشر» (فضائلی و همکاران، ۱۳۹۶)، حقوق اقلیت‌های مذهبی در دین اسلام و اسناد بین‌المللی حقوق بشر مطمح‌نظر قرار گرفته است. و سرانجام در نزدیک‌ترین اثر به نوشته ما، مقاله «مطالعه تطبیقی حقوق اقلیت‌ها در اسلام با تکیه بر عهدنامه مالک اشتر و اسناد بین‌المللی» (طالقانی (ورکشی) و حاجی‌عزیزی، ۱۴۰۱)، به تطبیق حقوق اقلیت‌ها در اسلام و نامه شماره ۵۳ نهج‌البلاغه با اسناد بین‌المللی حقوق بشر دست یازیده است. وجه تمایز مقاله فرارو با مقاله‌های مورد اشاره این است که ما در این نوشتار، در «فلسفه حمایت از اقلیت‌ها» در پرتو نظر مشورتی دیوان دائمی دادگستری بین‌المللی و آموزه‌های اسلامی و نهج‌البلاغه قلم می‌زنیم، حال آن‌که آثار پیش‌گفته، بر «حقوق اقلیت‌ها» در اسلام و نهج‌البلاغه، اسناد بین‌المللی یا تطبیق این دو تمرکز کرده‌اند. نیز در مقاله «تأملی بر نقش دیوان دائمی دادگستری بین‌المللی در توسعه و تحول نظام بین‌المللی حمایت از حقوق اقلیت‌ها» (فضائلی و کریمی، ۱۳۹۸)، تأثیرات رویه قضایی دیوان دائمی متشکل از آراء و نظرات مشورتی آن در نظام بین‌المللی حمایت از اقلیت‌ها بررسی شده است؛ در حالی که در این پژوهش، ما سر آن داریم تا یک نظر مشورتی دیوان را کانون مطالعه دقیق خویش قرار دهیم و از چرایی بایستگی حمایت از اقلیت‌ها در پرتو آن و البته با تکیه بر دیدگاه‌های اسلام و به‌ویژه نهج‌البلاغه سخن برانیم.

۱-۳. ضرورت و اهمیت پژوهش

به باور ما، با توجه به این‌که در کنار حقوق زنان و بحث مجازات‌ها، سومین حوزه تنش میان نظام حقوقی اسلام و نظام بین‌المللی حقوق بشر را می‌بایست حقوق اقلیت‌ها دانست، بررسی مبانی فکری این دو نظام در عرصه حمایت از اقلیت‌ها و تلاش در راستای روشن‌سازی نقاط اشتراک این دو، اهمیت و ضرورت ویژه‌ای دارد.

۱. برای نمونه، بنگرید به: (عزیزی، بهار ۱۳۹۲: ۹۴-۸۵)؛ (موسوی، بیگی و پورقهرمانی، تابستان ۱۴۰۲: ۱۴۶-۱۲۸).

۲. بحث

اشاره‌ای هرچند کوتاه به پیشینه شکل‌گیری نظر مشورتی دیوان در قضیه مدارس اقلیت در آلبانی، ضروری می‌نماید. نظام حمایت از اقلیت‌ها در چارچوب جامعه ملل، بر معاهدات دوجانبه میان طرف‌های پیروز جنگ یکم جهانی یعنی متفقین و هم‌پیمانان آن‌ها در یک‌سو و بعضی دولت‌های دارای جوامعی از اقلیت‌های ملی به‌ویژه در مناطق اروپای شرقی و مرکزی در سوی دیگر استوار بود. پس از معاهده منعقدشده با لهستان در ۲۹ ژوئن ۱۹۱۹، معاهدات مشابه دیگری در زمینه حقوق اقلیت‌ها با یوگسلاوی (۱۰ سپتامبر ۱۹۱۹)، چکسلواکی (۱۰ سپتامبر ۱۹۱۹)، رومانی (۹ دسامبر ۱۹۱۹) و یونان (۱۰ اوت ۱۹۲۰) انعقاد یافت. افزون بر این معاهدات، تعهدات مشابهی در اعلامیه‌های یک‌جانبه مربوط به حمایت از اقلیت‌های ملی از سوی دولت‌های آلبانی (۲ اکتبر ۱۹۲۱)، استونی (سپتامبر ۱۹۲۳)، فنلاند (ژوئن ۱۹۲۱)، لاتویا (ژوئن ۱۹۲۳)، لیتوانی (می ۱۹۲۲) و عراق به‌عنوان تنها دولت غیراروپایی در این زمینه گنجانده شد. همچنین، مقررات مربوط به حمایت از این اقلیت‌ها در چندین معاهده صلح با اتریش، بلغارستان، مجارستان و ترکیه به‌منزله مغلوبان جنگ یکم جهانی و موافقت‌نامه‌های مرتبط با وضعیت‌های خاص مانند *سینزبای علیا*^۱ و *سرزمین ممل*^۲ درج گردید (Scheu, 2020: 358). نظر مشورتی موردنظر ما، پیرامون اعلامیه ۲ اکتبر ۱۹۲۱ دولت آلبانی شکل گرفت.

بر اساس کتاب ارزشمند خلاصه آراء ترفعی، نظرهای مشورتی و دستورهای دیوان دائمی دادگستری بین‌المللی که در سال ۲۰۱۲ از سوی دیوان بین‌المللی دادگستری منتشر شده است، در ۱۵ دسامبر ۱۹۲۰، مجمع عمومی جامعه ملل از برخی دولت‌ها از جمله آلبانی که جمعیت چشمگیری از یونانی‌تباران را در خود داشت، خواست که برای پذیرش عضویت در جامعه اقدامات ضروری را برای اجرای اصول مندرج در معاهدات به اصطلاح اقلیت‌ها اتخاذ نمایند. آلبانی در ۱۷ دسامبر ۱۹۲۰ به عضویت جامعه پذیرفته شد. در ۱۷ می ۱۹۲۱، دولت یونان یادداشتی را مبنی بر عدم کفایت اعمال اصول کلی مقرر در معاهدات اقلیت‌ها بر آلبانی و لزوم ترمیم و تکمیل نظام حمایت از اقلیت‌ها در مورد این کشور به دبیر کل جامعه ملل تسلیم نمود؛ بر این اساس، دولت آلبانی می‌بایستی اقدامات مقتضی را برای ساخت و حراست از ساختمان‌های عبادی مسیحیان اتخاذ نماید، اعضای متعلق به اقلیت‌ها باید، مشروط به حفظ نظم عمومی، به هزینه خود حق تأسیس، اداره و کنترل نهادهای خیریه، مذهبی و آموزشی را داشته باشند و بتوانند آزادانه و بدون دخالت مقامات دولتی زبان مختص به خویش را به کار بگیرند و به مذهب خویش عمل کنند و امتیازات دینی، آموزشی و قضایی اعطاشده از سوی پادشاه به غیرمسلمانان به رسمیت شناخته و محترم شمرده شوند. پیرو درخواست‌های فوق و با هماهنگی شورای جامعه ملل و دبیر کل آن، نماینده دولت آلبانی در ۲ اکتبر ۱۹۲۱ اعلامیه‌ای را به امضاء رساند که بنا به گزارش ارائه‌شده به شورا، به‌جز برخی استثنائات، بسیاری از پیشنهادهای مطروحه توسط دولت یونان در آن گنجانده شده بود. نماینده دولت یونان، ضمن

1. Upper Silesia
2. Memel Territory

تقدیم مراتب سپاسگزاری خود از شورا، توجهات را به لزوم تأمین و حفظ آن دسته از امتیازات عرفی، مذهبی و آموزشی که ملت یونان در تمامی سرزمین‌های جهان‌شاهی پیشین عثمانی از آن‌ها برخوردار بود، جلب نمود.

علی‌رغم شناسایی حق تأسیس و اداره مدارس خصوصی برای اقلیت‌ها و از جمله اقلیت ارتدوکس، دولت آلبانی در سال ۱۹۲۳ قصد خویش برای الغای این حق را ابراز کرد؛ البته این قصد در آن زمان جامه عمل به خود نپوشید و قانون اساسی جدید در سال ۱۹۲۸ بر این حق تصریح نمود. با وجود این، در سال ۱۹۳۰ گام‌هایی برای سکولاریزه کردن آموزش برداشته شد و در سال ۱۹۳۳ الغای حق تأسیس مدارس خصوصی از خلال اصلاح قانون اساسی ۱۹۲۸ عملی گردید که بر اساس یکی از اصول آن تدریس و آموزش اتباع آلبانی وظیفه دولت بود و در مدارس دولتی صورت می‌پذیرفت و آموزش ابتدایی به صورت رایگان برای همه آلبانیایی‌ها اجباری بود و همه گونه‌های مدارس خصوصی فعال بسته می‌شد. در نتیجه این اصلاحیه، در حمایت از اقلیت‌ها چندین دادخواست در جامعه ملل علیه آلبانی مطرح گردید که متعاقب آن کمیته سه نفره تصمیم گرفت مسئله دامنه اعلامیه آلبانی در رابطه با اقلیت‌ها را راجع به مواردی خاص از آن در دستور کار شورا قرار دهد. وفق درخواست کمیته سه نفره از شورا مبنی بر بررسی دامنه اعلامیه موصوف، شورا در نتیجه نشست‌های ۱۴ و ۱۸ ژانویه خود، تصمیم گرفت تا از دیوان دائمی دادگستری بین‌المللی در مورد نکات زیر درخواست نظریه مشورتی نماید:

«۱» با توجه به کلیت اعلامیه ۲ اکتبر سال ۱۹۲۱ دولت آلبانی، آیا ادعای این دولت مبنی بر موجه بودن انحلال مدارس خصوصی در آلبانی با استناد به اعمال برابر و همزمان آن بر اکثریت و اقلیت منطقی به نظر می‌رسد و با روح و متن قیود مقرر در بند نخست ماده ۵ اعلامیه سازگاری دارد یا خیر؟
 «۲» اگر چنین است، آیا شورای جامعه ملل می‌تواند بر مبنای بند دوم ماده پیش گفته، توصیه‌هایی را انشاء نماید که از مقررات مندرج در بند نخست فراتر بروند؟»

دیوان دائمی پس از دریافت نظرات دولت‌های عضو جامعه ملل با ۱۱ قاضی تشکیل جلسه داد و به بررسی قضیه مطروحه پرداخت و با اکثریت ۸ در برابر ۳، نظر مشورتی خویش را در ۶ آوریل ۱۹۳۵ ارائه داد.^۱ در ادامه، محورهای اصلی مورد اشاره دیوان پیرامون جهات بایستگی حمایت از اقلیت‌ها، با استناد به متن این نظر مشورتی و البته با بهره‌گیری از منابع مرتبط و استدلال‌های شخصی نویسندگان، در دو گفتار و یک پی‌گفتار تبیین و تشریح می‌گردد و به فراخور، به دیدگاه‌های اسلامی و نهج البلاغه نیز اشاره می‌شود.

۲-۱. گذار از برابری شکلی به برابری ماهوی

پیران طریق چه زیبا و رسا می‌فرمایند که اندیشه برابری از آن‌گاه به‌طور جدی مطرح گشت که انسان‌ها صاحب حق شناخته شدند. اگر صاحب حق بودن برخاسته از ذات انسان و لازم و ملزوم انسانیت اوست، پس نابرابری‌های فیزیکی مانند رنگ و قد و اختلافات مبتنی بر نژاد و زبان و محیط زندگی و سنت‌ها و

1. See: ICJ, 2012: 348-350.

آداب و ... نمی‌تواند در حقوق انسانی وی مؤثر افتد (موحد، ۱۳۸۴: ۲۱۰). در علوم اجتماعی عموماً و مباحث هنجاری خصوصاً - اگر نگوییم مهم‌ترین محور - یکی از حائز اهمیت‌ترین مفاهیم است. به‌رغم اهمیت خارق‌العاده و محوریت «برابری» در حوزه مباحث هنجاری همچون حقوق، فلسفه، سیاست و ... این مفهوم، مفهومی اساساً متنازع‌فیه قلمداد می‌گردد. در زمینه حقوق بشر معاصر، اندیشه برابری از برجسته‌ترین ایده‌های مطرح و در حقیقت یکی از اصول بنیادین به شمار می‌رود. تمام اسناد حقوق بشری ایده‌ی برابری را به عنوان مبنای نظری پایه مورد تأکید قرار داده‌اند. از این رو، با قاطعیت و به جرئت می‌توان ادعا نمود که پس از مفهوم حق و دو همزاد آن یعنی تعهد و آزادی، مفهوم برابری از جمله کلیدی‌ترین مفاهیم در تبیین حقوق بشر معاصر است. افزون بر این، مفهوم عدالت که خود از جمله مفاهیم کلیدی در گفتمان حقوق بشر است، پیوندی تنگاتنگ با برابری دارد.^۱ دست‌کم سیصد سال است که کشاکش‌های سیاسی و ایدئولوژیک در غرب بر مسئله برابری متمرکز است و تفسیرهای گوناگون از آن، انواع جنبش‌های سیاسی را پدید آورده است. این بحث از «برابری در پیشگاه قانون» که شعار لیبرالیسم است آغاز شد و با «برابری فرصت‌ها» به‌عنوان شعار سوسیالیسم تداوم دارد (آشوری، ۱۳۹۰: ۶۱). این مفهوم، در حوزه حمایت از اقلیت‌ها اهمیت ویژه‌ای دارد و به همین سبب، در نظر مشورتی دیوان، جایگاه برجسته‌ای به خود اختصاص داده است.

دولت یونان در بیان دیدگاه‌های خویش به پیشگاه دیوان، سخن از بایستگی تمهید یک نظام حمایتی متفاوت برای اقلیت نسبت به اکثریت به میان آورد و ابراز داشت که اقلیت در آلبانی نیازهایی متفاوت از اکثریت آن دارند و اگر تنها به ظواهر بسنده شود، نتیجه‌ای جز برابری ظاهری میان اکثریت و اقلیت حاصل نخواهد شد؛ حال آن‌که اعلامیه سال ۱۹۲۱ آلبانی، در راستای تضمین برابری راستین و کارآمد طراحی شده بود، نه یک برابری صرفاً شکلی و ظاهری.^۲ به باور ما این یک اصل مسلم اخلاقی و حقوقی است که با افراد و گروه‌هایی که نیازهای متفاوتی دارند و در شرایطی یکسان نیستند، نباید به یک شکل رفتار کرد. به سخنی دیگر، همان اندازه که رفتار برابر با افرادی که در شرایط و موقعیت برابر هستند دادگرانه است و برابری را به ارمغان می‌آورد، رفتار برابر با افراد و گروه‌هایی که به هر دلیلی در شرایطی هم‌سان و هم‌سنگ نیستند، راه را بر فرشته عدالت می‌بندد و در بر دیو بیداد و بیدادگری می‌گشاید. به همین سبب است که دیوان، هنگامی که از هدف و فلسفه حمایت از اقلیت‌ها در معاهدات مربوط به این گروه‌ها سخن می‌گوید، بر پرهیز از اتخاذ سیاست برابری شکلی تأکید می‌کند. توضیح آن‌که دیوان پس از یادکرد اهداف سامانه حمایت از اقلیت‌ها و از جمله اشاره به بایستگی برآورده‌سازی و توجه به «نیازمندی-های ویژه»^۳ گروه‌های اقلیت، لازمه تحقق آن‌ها را دو امر می‌داند: (۱) تضمین برابری کامل با دیگر اتباع دولت برای اتباع متعلق به اقلیت‌ها؛ (۲) تضمین بهره‌مندی عناصر اقلیت از ابزارها و امکانات مناسب و لازم جهت حفظ خصایص ویژه نژادی، سنت‌ها و ویژگی‌های ملی. در ادامه دیوان این دو ضرورت را در

۱. ن.ک: قاری سیدفاطمی، ۱۳۸۸: ۷۷-۷۶.

۲. See: PCIJ, 1935: 15.

۳. Special needs

پیوندی تنگاتنگ و ناگسستنی از همدیگر معرفی می‌کند و تصریح می‌نماید که اگر گروه اقلیت از نهادهای مختص به خود محروم باشد و در نتیجه آن، به ناچار و اجبار، از آنچه سرشت او به منزله یک اقلیت را می‌سازد دست بکشد، برابری واقعی میان اکثریت و اقلیت وجود نخواهد داشت.^۱

این گزاره چه بسا جان‌مایه بایستگی بهره‌مندی گروه‌های خاصی همچون زنان، کودکان، مهاجران، توان‌خواهان و ... و البته اقلیت‌ها از حقوق و امتیازات ویژه، افزون بر حمایت‌های عام نظام بین‌المللی حقوق بشر است. همان‌گونه که پاره‌ای نویسندگان در این زمینه گفته‌اند، نابرابری در مورد برخی از گروه‌های اجتماعی مانند اقلیت‌ها و ... پیشینه تاریخی و علل اجتماعی ریشه‌داری دارد و صرف شناسایی حقوق برابر برای آن‌ها وضعیتی برابر پدید نمی‌آورد. برابری این گروه‌ها از رهگذر اقدامات جبرانی برای برداشتن محرومیت‌ها و با تمرکز بر نیازهای ویژه یک گروه مشخص شدنی می‌گردد. حمایت از این گروه‌ها ناشی از توجه به وضعیت خاص آن‌ها در جامعه است. هدف از برابری ماهوی و واقعی، دستیابی به برابری در نتایج به دست آمده از اقدامات برابره است.^۲ به گفته‌ای کوتاه و گویا، برابری واقعی برای تحقق، نیازمند مبارزه با تبعیض‌های آشکار و نهان، توجه و احترام برابر به شهروندان از سوی دولت‌ها و اقدامات جبرانی برای کمک به افراد و گروه‌های محروم جامعه است. کوشش برابری ماهوی، توجه به لایه‌های پنهان نابرابری و انجام اقداماتی است که وضعیت گروه‌های محروم جامعه را بهبود می‌بخشد.^۳

چگونگی پرداخت دیوان به این مسئله در نظر مشورتی خود، جالب توجه و آموزنده است. دیوان پس از بیان جهات بایستگی حمایت از اقلیت‌ها، به بررسی مفاد اعلامیه اکتبر ۱۹۲۱ دولت آلبانی می‌پردازد که درخواست نظر مشورتی از آن، بر اساس همین اعلامیه شکل گرفته بود. دیوان یادآور می‌شود که در ماده ۲ اعلامیه، بهره‌مندی «همه» اتباع آلبانی از حداقلی معین از حقوق «بدون تفکیک و تمایز از نظر محل تولد، تابعیت، زبان، نژاد یا مذهب»^۴ آمده و ماده ۳ نیز به تضمین برخورداری اشخاص واجد شرایط مقرر در این ماده از تابعیت آلبانیایی و منع عدم برخورداری از آن از سوی اشخاص واجد شرایط پرداخته است. سپس به ماده ۴ اعلامیه اشاره دارد که به همه اتباع آلبانی ربط پیدا می‌کند و بر برابری آنان در برابر قانون و بهره‌مندی از حقوق مدنی و سیاسی یکسان بدون در نظر گرفتن و تفکیک از لحاظ نژاد، زبان یا مذهب صحنه می‌گذارد. دیوان در اینجا ابراز می‌دارد که در این مواد، سخن از برابری حقوقی و قانونی و بایستگی رفتار برابر برای و با همگان است. پس از این مواد است که اعلامیه متضمن مقرره‌ای مختص به آن دسته از اتباع آلبانی است که به اقلیت‌های نژادی، زبانی یا مذهبی وابسته هستند: بند ۱ ماده ۵ اعلامیه که صراحتاً در پرسش نخست درخواست نظر مشورتی از دیوان به آن اشاره شده است (PCIJ, 17-18: 1935). در واقع، دیوان این مقدمات را برای تبیین موضع خود در خصوص بایستگی حمایت از اقلیت‌ها با جهات مورد اشاره بیان می‌کند.

۱. See: PCIJ, 1935: 17.

۲. See: Barnard, 2012: 291.

۳. ن. ک: سالاری، ۱۳۹۷: ۱۴۵ و ۱۴۷.

۴. Without distinction of birth, nationality, language, race or religion

دیوان یادآور می‌گردد که بند ۱ ماده ۵ اعلامیه آلبانی، از دو جمله تشکیل گردیده است که با ترکیب «به‌طور خاص»^۱ به هم پیوند خورده‌اند. جمله نخست به این قرار است: «اتباع آلبانی متعلق به اقلیت‌های نژادی، زبانی یا مذهبی، از همان رفتار و امنیت قانونی و عملی دیگر اتباع آلبانی برخوردار خواهند شد». پرسشی که مطرح می‌شود، به معنای «همان رفتار و امنیت قانونی و عملی»^۲ بازمی‌گردد. دیوان بر این باور است که برابری همه اتباع آلبانی در برابر قانون پیش‌تر در موسع‌ترین وجه خود در ماده ۴ مقرر شده و دشوار است بتوان پذیرفت ماده ۵ در صدد تکرار همان منظور باشد. از این‌رو، منطقی است به این نتیجه‌گیری برسیم که تعبیر «همان رفتار و امنیت قانونی و عملی» مندرج در ماده ۵، مفهوم و مرادی متفاوت از برابری قانونی همه اتباع در ماده ۴ دارد و در واقع، به مفهومی از برابری مربوط می‌شود که مختص روابط میان اکثریت و گروه‌های اقلیت است. دیوان باور دارد که مفهوم ویژه‌ای که در ماده ۵ درج شده و برابری قانونی مقرر در ماده ۴ را تکمیل نموده، عبارت «برابری عملی/واقعی»^۳ است؛ برابری میان اقلیت و اکثریت، طبق ماده ۵، باید هم برابری در برابر قانون باشد و هم در عمل به منصفه ظهور برسد. دیوان به‌روشنی اعلام می‌نماید که مفهوم «برابری عملی/واقعی»، به‌منظور نفی و طرد برابری صرفاً شکلی و ظاهری در ماده ۵ اعلامیه دولت آلبانی تعبیه شده است. دیوان می‌افزاید که برابری قانونی، تبعیض به هر شکلی را منع می‌کند؛ حال آن‌که برابری واقعی یا عملی، می‌تواند متضمن بایستگی رفتاری متفاوت در راستای نیل به برآیندی باشد که به هم‌ترازی^۴ میان وضعیت‌ها و موقعیت‌های متفاوت می‌انجامد. به باور دیوان، مواردی را می‌توان تصور کرد که در آن رفتار برابر با اکثریت و اقلیت، که موقعیت و ملزومات متفاوتی نسبت به یکدیگر دارند، در عمل به نابرابری می‌انجامد و این، با جمله نخست از بند یکم ماده ۵ اعلامیه آلبانی ناسازگار است (PCIJ, 1935: 18-19). در ادامه، دیوان به جمله دوم از بند ۱ ماده ۵ ورود می‌کند که به‌خاطر پیوند تنگاتنگ آن با محور پسین، یعنی چندگونگی فرهنگی، در آن گفتار بررسی می‌گردد.

مسئله برابری در گفتمان اسلامی حقوق اقلیت‌ها نیز مطرح می‌گردد. پیمان ذمه، که همزمان قواعد خصوصی و عمومی را در بر می‌گیرد، سده‌های بسیاری است که وضعیت حقوقی اقلیت‌های دینی در سرزمین‌های اسلامی را تنظیم می‌کند و بخش مهمی از سنت حقوقی مسلمانان به‌شمار می‌رود. امروزه به‌خاطر پیدایش بایسته‌های اجتماعی و سیاسی مانند مفاهیم تازه‌ای که از تابعیت و مناسبات بین‌المللی پدیدار شده، بسیاری از قواعد عمومی پیمان ذمه مانند شناسایی اقلیت‌های مذهبی، جزیه و ... رفته‌رفته کم‌رنگ گردیده است. ولی قواعد خصوصی پیمان مزبور همچون قواعد مربوط به شناسایی ازدواج و در کل احوال شخصیه، از سوی همه دولت‌های اسلامی اعمال می‌گردد.^۵ چنان که پیداست، پیمان ذمه در

۱. In particular

۲. Same treatment and security in law and in fact

۳. Equality in fact

۴. Equilibrium

۵. See: Hashemi, 2006: 2-3.

حقوق اسلامی، وسیله‌ای برای تکاپو جهت پذیرش اقلیت‌های دینی در مملکت اسلامی و تبدیل آن‌ها به شهروند دولت اسلامی و در نتیجه تحقق برابری میان مسلمانان و غیرمسلمانان است. نویسندگان گفته‌اند که در اسلام، اقلیت‌های مذهبی با انعقاد پیمان ذمه و پذیرش تابعیت کشور اسلامی می‌توانند آزادانه زندگی کنند و از امنیت و آرامش و حقوق فردی و اجتماعی همانند دیگر مسلمانان بهره‌مند شوند (منصوری لاریجانی، ۱۳۹۹: ۵۲۲). به سخنی دیگر، پیمان ذمه، بستر تحقق برابری ولو نسبی غیرمسلمانان با مسلمانان را فراهم می‌سازد.

امام علی^(ع) در عهدنامه مالک اشتر نخعی، بر لزوم مهربانی و رأفت با همگان (ناس) تأکید می‌ورزد. ایشان خطاب به مالک اشتر می‌فرمایند:

«مهربانی با مردم را پوشش دل خویش قرار ده، و با همه دوست و مهربان باش. مبادا هرگز، حیوان شکاری باشی که خوردن آنان را غنیمت دانی؛ زیرا مردم دو دسته‌اند: دسته‌ای برادر دینی تو و دسته دیگر همانند تو در آفرینش» (نامه/۵۳).

همان‌گونه که گفته‌اند، در اینجا امام نمی‌گوید که مهربانی و دوستی و گذشت و بخشایش خود را تنها شامل برادران دینی خود کن و با غیرمسلمانان چنین رفتاری نداشته باش؛ بلکه حکمی کلی می‌دهد که شامل همه مردم می‌شود (جعفری، ۱۳۸۳: ۱۲۷). به گفته‌ای دیگر، مردم اگر مسلمان هم نباشند، یکی از آفریدگان خدا هستند. تو انسان آفریده شده‌ای و او نیز انسان آفریده شده است و نباید رفتار انسان با انسان همچون رفتار درندگان با یکدیگر باشد و باید رفتار انسانی در قبال انسان‌های غیرمسلمان پیش گرفته شود (منتظری، ۱۳۶۱: ۳۴). جورج جرداق^(ع) نیز در زمینه این فرمایش امام بیان می‌دارد که منظور یک اصل اساسی است و آن این‌که همه افراد بشری در حقوق انسانی با هم برابر هستند، زیرا همه از نظر آفرینش یکسان‌اند و از جهت انسان بودن هم پیش از آن‌که موضوع مسلمان و غیرمسلمان و عرب و عجم و ... مطرح باشد، برابری میان آن‌ها وجود دارد (جرداق، ۱۳۸۶ هـ ق: ۵۴). اگرچه در اینجا سخن از حقوق برابر مسلمان و غیرمسلمان در میان نیست، ولی می‌توان برابری در انسانیت را از فرمایش امام برداشت کرد.

نقل است که حضرت علی^(ع) راجع به حقوق اهل کتاب، اموال و دارایی‌ها و خون و جان آنان را با اموال و دارایی و خون و جان مسلمانان برابر دانسته (حر عاملی، ۱۴۰۹ هـ ق: ۱۱۹/۱۱) و درباره پیرمرد مسیحی متکدی، حکم به تأمین مالی او از بیت‌المال داده‌اند (طوسی، ۱۳۶۵: ۲۹۳/۶). همچنین ایشان در نامه‌ای به فرماندار فارس و بحرین که در نهج‌البلاغه آمده است، وی را به خاطر بی‌عدالتی و بدرفتاری با غیرمسلمانان توبیخ و سرزنش می‌کند و ضمن یادآوری پیمان هم‌زیستی‌شان با مسلمانان، فرمان می‌دهد با آنان از در اعتدال درآید (نامه/۱۹). افزون بر این، در تاریخ طبری آمده که یکی از وصیت‌های حضرت پس از ضربت خوردن و در بستر بیماری پیش از شهادت، رعایت حال اهل ذمه و رفتار با آن‌ها بر پایه سیره پیامبر بوده است (طبری، ۱۳۷۵: ۲۶۸۸/۶). در کنار این، می‌توان به نگاه برابر ایشان به زن مسلمان و زن ذمی که مورد یورش و غارت لشکر شام قرار گرفته بودند اشاره کرد که در واکنش به آن فرموده‌اند:

«...اگر برای این حادثه تلخ، مسلمانی از روی تأسف بمیرد، ملامت نخواهد شد، و از نظر من سزاوار است» (خطبه/۲۷). مصادیقی که از نگرش اصولاً برابری‌گرایانه اسلام و نهج‌البلاغه در قبال اهل کتاب حکایت دارد.

۲-۲. پاسداشت چندگونگی فرهنگی

پیوند انسان و فرهنگ، یکی از روشن‌ترین و در همان حال، پیچیده‌ترین موضوعات مرتبط با نوع بشر است. انسان را برخی موجودی ذاتاً فرهنگی خوانده‌اند. موجود فرهنگی به این معنی است که از همان آغاز آفرینش انسان یا دست‌کم از نزدیک به صد هزار سال پیش که آدمی‌زادگان به لحاظ جسمانی تقریباً سیمای کنونی را داشته، انسان دارای نیاز فرهنگی بوده است. در حالی که امکانات طبیعی و جسمانی انسان مرزی محدود داشت، ساختمان مغزی او زندگی دیگری را به او نوید می‌داد. به این خاطر، مجبور شد فاصله میان محدوده واقعیت زندگی و آرزوی برتر بودن را با چیز دیگری پر سازد که همان فرهنگ است. فرهنگ، رابط و ساروجی است میان انسان و محیط بیرون، اعم از این که این محیط، محیط خارجی طبیعت باشد، یا محیط زنده انسانی، به آن منظور که ریشه او را هم در طبیعت و هم در جامعه مستحکم سازد.^۱ فرهنگ تنها زمانی معنا می‌یابد که ما از «فرهنگ‌ها» سخن بگوییم؛ در واقع، یک فرهنگ تنها در تعامل و پیوند با دیگر فرهنگ‌ها و به سخنی دیگر، در بافت چندگونگی فرهنگی است که معنای راستین خود را می‌یابد و بر این پایه، نیک و ژرف اگر بنگریم، نابودی یک فرهنگ نه تنها موجب تقویت فرهنگ دیگر نمی‌گردد، بلکه در درازمدت آن را به ورطه ضعف و بلکه تهی‌شدگی از معنا می‌کشانند. از همینجاست که پیوند حقوق اقلیت‌ها و مسئله فرهنگ و چندگونگی فرهنگی رخ می‌نماید؛ چون اقلیت‌ها به‌واسطه موقعیت غیرحاکم خود که در کُنه تعریف اقلیت قرار دارد، در وضعیتی آسیب‌پذیر قرار دارند و برای حفظ فرهنگ و ویژگی‌های فرهنگی و هویتی خود، نیازمند حمایت هستند.

یکی از نکاتی که دولت یونان و به‌طور مشخص مشاور آن مورد تأکید قرار داد، بایستگی تفسیر اعلامیه ۱۹۲۱ آلبانی در پرتو شرایط تاریخی و اجتماعی این کشور بود. یونان به‌طور خاص بر این امر پای می‌فشرد که حقوق اقلیت‌ها از دیرباز در خاور دور و با عنوان «حقوق گروه‌ها یا جمعیت‌ها»^۲ وجود داشته است. در همین راستا، مشاور این دولت در اظهارات شفاهی خود به تفاوت‌های موجود میان اعلامیه آلبانی و دیگر پیمان‌ها و اعلامیه‌های مشابه آن اشاره کرد و به‌طور خاص، توجه دیوان را به تعبیر «برای نگاهداشت»^۳ در بند یکم از ماده ۵ اعلامیه آلبانی جلب کرد که در دیگر پیمان‌ها و اعلامیه‌های مربوط به اقلیت‌ها وجود ندارد. وی از این مقدمه نتیجه گرفت که تعبیه تعبیر یادشده در اعلامیه ۱۹۲۱ آلبانی، در راستای تضمین تداوم خودسامانی مذهبی و آموزشی بوده است که جوامع یونانی‌تبار از پیش و در زمان جهان‌شاهی عثمانی در آلبانی از آن برخوردار بوده‌اند (PCIJ, 1935: 16). البته دیوان علم مخالفت با

۱. ن.ک: اسلامی ندوشن، ۱۳۹۴: ۱۳۰-۱۲۹

۲. Community rights

۳. To maintain

این استدلال برمی‌افزاید و تصریح می‌کند که تفاوت متن اعلامیه ۲ اکتبر ۱۹۲۱ آلبانی با دیگر اسناد مشابه در خصوص اقلیت‌ها، سرشت این اعلامیه را تغییر نمی‌دهد و تأکید دارد که هدف همه این اسناد، برپایی نظامی برای حمایت از اقلیت‌ها بوده است و این اعلامیه، حقوقی متفاوت از دیگر اعلامیه‌ها و پیمان‌ها را برای اقلیت یونانی‌تبار به رسمیت نمی‌شناسد (PCIJ, 1935: 16-17).

بر این پایه، به نظر می‌رسد دیوان تعبیر «برای نگاهداشت» در بند یکم از ماده ۵ اعلامیه ۱۹۲۱ آلبانی را نه به تداوم وضعیت پیشین اقلیت یونانی‌تبار در خاور دور، بلکه به بایستگی نگاهداشت فرهنگ و هویت خاص این گروه تفسیر کرده است. این مدعا زمانی قوی‌تر می‌شود که بدانیم دیوان در شاهبیت نظر مشورتی بسیار مهم و تأثیرگذار خود در آوریل ۱۹۳۵، یعنی همان‌جا که از فلسفه وجودی معاهدات اقلیت‌ها در دوران پس از جنگ یکم جهانی داد سخن سر می‌دهد، از حفظ ویژگی‌هایی حرف می‌زند که گروه نژادی، زبانی یا مذهبی در اقلیت را از جمعیت اکثریت یک کشور متمایز می‌سازد (PCIJ, 1935: 17). شاید برای ترسیم بهتر اهمیت هویت و فرهنگ مستقل گروه‌های اقلیت، اشاره به تفاوت رکن روانی جرم‌الجرائم ژنوسید با جنایات علیه بشریت خالی از لطف و سودمندی نباشد. به این ترتیب که رکن روانی ژنوسید، نابودی گروه به صورت جزئی یا کلی است، ولی در خصوص جنایات علیه بشریت چنین نیست و برای تحقق آن، احراز قصد نابودی گروه لزومی ندارد. به سخنی گویا، آنچه موجب ارتکاب نسل‌زدایی علیه گروه‌های چهارگانه هدف آن می‌شود، همین هویت و فرهنگ تشکیل‌دهنده شخصیت مستقل و جمعی گروه اقلیت است که موجب تصمیم به ارتکاب این جنایت علیه آن‌ها می‌شود و اگر این هویت و فرهنگ نبود، اصولاً جنایت ژنوسید جامه عمل به خود نمی‌پوشید.

همچنان که در گفتار پیشین نیز آمد، به‌ویژه میان محور پیشین یعنی تحقق برابری ماهوی و این محور یعنی پاسداشت چندگونگی فرهنگی، پیوندی ژرف برقرار است و به‌گونه‌ای می‌توان گفت لازم و ملزوم یکدیگرند. در واقع، بی وجود برابری ماهوی میان اکثریت و اقلیت، عملاً امکان حفظ و تقویت فرهنگ و مظاهر فرهنگی و هویتی اقلیت‌ها وجود ندارد و در نتیجه، چندگونگی فرهنگی مخدوش می‌گردد. دیوان پس از بررسی جمله نخست از بند ۱ ماده ۵ اعلامیه آلبانی و با اعلام این‌که جمله یکم باید به لزوم تحقق برابری مؤثر و راستین تعبیر و تفسیر شود (PCIJ, 1935: 19)، به جمله دوم پرداخت. این جمله از این قرار است:

«به‌طور خاص، آنان باید از حق برابر برای حفظ، مدیریت و کنترل نهادهای خیریه، مذهبی و اجتماعی، مدارس و دیگر تأسیسات آموزشی به هزینه خود یا ایجادشان در آینده برخوردار باشند و از حق به‌کارگیری زبان مختص به خویش و عمل آزادانه به مذهب خود در آن‌ها بهره‌مند گردند».

دیوان در اینجا، به ترکیب «به‌طور خاص» که پیونداننده جمله پیشین با این جمله است اشاره و بیان می‌کند که این جمله، دامنه اعمال اصل رفتار مشابه قانونی و حقیقی در جمله یکم را تبیین می‌نماید. زیرا وجود نهادهای یادشده در جمله دوم، برای این‌که اقلیت بتواند از رفتار همسان با اکثریت هم در برابر قانون و هم در عالم واقعیت بهره‌مند شود، حیاتی و گریزناپذیر است (PCIJ, 1935: 19-20).

دیوان تصریح دارد که انحلال نهادهای گفته شده که تنها آن‌ها می‌توانند نیازمندی‌های ویژه گروه‌های اقلیت را برآورده سازند و جایگزینی آن‌ها با نهادهای دولتی، برابری در رفتار را از میان برمی‌دارد؛ زیرا نتیجه آن، محرومیت اقلیت از نهادهایی است که با نیازهای ویژه گروه سازگاری دارد و کارآمد است و در این در حالی است که نیازهای جامعه اکثریت از رهگذر نهادهای دولتی رفع می‌شود و به باور دیوان، این امر به معنای نابرابری میان اکثریت و اقلیت خواهد بود (PCIJ, 1935: 20). دیوان ادامه می‌دهد که اگر دولت آلبانی حق انحلال مدارس و نهادهای مختص به اقلیت‌ها و جایگزین‌سازی آن‌ها با مدارس و نهادهای دولتی را داشته باشد، بخش اعظم ارزش عملی نظام حمایت از اقلیت‌های تعبیه شده در معاهدات اقلیت‌ها به نابودی می‌گراید (PCIJ, 1935: 20). به باور ما، مفهوم کلیدی در این سیر استدلال دیوان دائمی، «نیازهای ویژه» گروه‌های اقلیت است که با نیازهای کلی اکثریت تفاوت دارد. به اندازه زیادی، نیازمندی‌ها و خواسته‌های جمعیت اکثریت در میان اشخاص متعلق به گروه اقلیت نیز وجود دارد و آموزش از رهگذر نهادهای دولتی می‌تواند پاسخگو و ارضاکننده آن‌ها باشد. ولی اقلیت‌ها به خاطر داشتن نیازهای ویژه و متفاوت، خواسته‌های متفاوتی نیز خواهند داشت که برآورده‌سازی آن‌ها، نیازمند بذل توجه به آن مؤلفه‌هایی است که به سرشت ویژه گروه مربوط می‌شود.

توجه به جمعی بودن سازه اقلیت و مفهوم فرهنگ، یکی از بایسته‌های اصلی در خصوص حقوق اقلیت‌هاست. به درستی گفته‌اند که هستی، مفهومی است که برای جمع و گروه معنای ویژه‌ای دارد. مرگ یک تن با پایان زندگی او به پایان می‌رسد، ولی زندگی یک گروه اقلیت تنها به موجودیت افراد تشکیل‌دهنده آن وابسته نیست. یک گروه اقلیت، حیات و موجودیت دیگری دارد که به هویت جمعی او مربوط می‌شود و در قالب زبان، مذهب، احساس مشترک تاریخی و سرنوشتی مشترک متجلی است (عبداللهی و عبداللهی، ۱۳۹۳: ۷). این هویت جمعی، همان فرهنگ و به سخنی سرراست‌تر، آن چیزی است که به یک گروه اقلیت، تشخیص و موجودیتی مستقل از گروه‌های دیگر و از جمله جمعیت اکثریت یک کشور می‌دهد و نشان از اهمیت و ضرورت بی‌مانند شناسایی حقوق جمعی برای اقلیت‌ها دارد. به همین خاطر است که فیلسوف نامدار عرصه مبانی حقوق اقلیت‌ها، ویل کیملیکا، به‌رغم این که خود یک لیبرال به‌شمار می‌رود، از نظریه بایستگی شناسایی حقوق جمعی برای اقلیت‌ها برای تحقق برابری حقیقی میان اکثریت و اقلیت پشتیبانی می‌کند.^۱ گفتنی است ابتدای افراطی حقوق بین‌الملل کنونی بر سنت لیبرالیسم و فردگرایی و حقوق و خواسته‌های فردی و نادیده‌گیری هویت و حقوق جمعی گروه‌های اقلیت و البته پیش گرفتن سیاست بی‌طرفی در قبال اقلیت‌ها و در نتیجه گشودن راه برای تبعیض غیرمستقیم، از چالش‌های نظام بین‌المللی حقوق بشر در پیشگیری از منازعات قومی دانسته شده‌اند (فضائلی و کرمی، ۱۴۰۱: ۲۰۱). واقعیتی که نشان از به حاشیه رفتن حقوق اقلیت‌ها در دوران پس از جنگ جهانی دوم و برپایی سازمان ملل متحد، بر خلاف دوران شکوفایی آن در زمان جامعه ملل دارد.

رویکرد دین اسلام در قبال چندگونگی فرهنگی، دارای جذابیت ویژه‌ای است. برای نمونه، طبق دیدگاه فقیهان نامدار، در آیه ۱۳۶ سوره مبارکه بقره، تفاوت‌های دینی و موجودیت دیگر ادیان آسمانی پذیرفته شده است (مجلسی، ج ۶۴، ۱۳۸۲: ۲۰):

﴿قُولُوا آمَنَّا بِاللَّهِ وَ مَا أُنزِلَ إِلَيْنَا وَ مَا أُنزِلَ إِلَىٰ إِبْرَاهِيمَ وَ إِسْمَاعِيلَ وَ إِسْحَاقَ وَ يَعْقُوبَ وَ الْأَسْبَاطِ وَ مَا أُوتِيَ مُوسَىٰ وَ عِيسَىٰ وَ مَا أُوتِيَ النَّبِيُّونَ مِنْ رَبِّهِمْ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْهُمْ وَ نَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ﴾ (بقره/۱۳۶).

در سوره مبارکه عنکبوت هم پس از دعوت مسلمانان به مجادله نیکو با اهل کتاب، بر پذیرش دین آن‌ها تصریح گردیده است: ﴿... وَ قُولُوا آمَنَّا بِالَّذِي أُنزِلَ إِلَيْنَا وَ أُنزِلَ إِلَيْكُمْ وَ إِنْهَا وَ إِلَهُكُمْ وَاحِدٌ وَ نَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ﴾ (عنکبوت/۴۶). نیز در آیه شریفه ۲۲ از سوره مبارکه روم، در مورد تفاوت‌های افراد آمده است: ﴿وَ مِنْ ءَايَاتِهِ خَلْقَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ اخْتِلَافَ أَلْسِنَتِكُمْ وَ أَلْوَانِكُمْ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّلْعَالَمِينَ﴾ (روم/۲۲). چنان که از این آیات شریفه برمی‌آید، خداوند یکتا تفاوت در زبان و رنگ آدمیان را هم‌ردیف با آفرینش آسمان‌ها و زمین، از نشانه‌های خویش دانسته است که ارزش آن‌ها بر اندیشمندان پوشیده نیست. این آیه نشان از آن دارد که اسلام تفاوت‌های موجود بین آفریده‌های الهی را نه تنها به‌عنوان یک واقعیت اجتماعی پذیرفته است، بلکه فراتر از آن، آن‌ها را دارای ارزش ذاتی می‌داند که از رهگذر آن می‌توان به وجود آفریننده‌ای بی‌همتا و حکمت‌او پی برد و در طریق خودشناسی و خداشناسی ره سپرد. خداوند بی‌همتا، اختلاف در زبان و رنگ انسان‌ها را لازمه قوام اجتماع انسان‌ها دانسته است؛ به‌گونه‌ای که اگر این تفاوت‌ها نبود این اجتماعات از هم می‌پاشید (فضائل و کرمی، ۱۳۹۵: ۲۱۰). از این‌رو، اندیشه‌ای که در راستای حذف و نابودگی چندگونگی فرهنگی جوامع باشد، افزون بر این‌که غیرانسانی و فرهنگ ستیز است و بر خلاف اقتضانات طبیعت و آفرینش گام برمی‌دارد، در ذات خود ضددینی و ضداسلامی نیز به‌شمار می‌رود.

شاید بتوان گفت که دین اسلام، با تعبیه پیمان ذمه، به‌نوعی چندگونگی دینی را پذیرفته و به رسمیت شناخته است. در تأیید این دیدگاه، اندیشمندان یکی از افتخارات مسلمانان را ایجاد دانش مقایسه ادیان یا علم دین‌شناسی تطبیقی با پیدایش اسلام می‌دانند که تا پیش از آن وجود نداشت. به گفته ایشان، علت این امر، یکی عدم تأیید دین دیگر در میان ادیان سابق بر اسلام بود و دیگری معرفی همدیگر به‌عنوان دین گمراهی و باطل. توضیح آن‌که از یک‌سو، متولیان دین یهود، هرگز نزول و ظهور دین مسیحیت را به‌مثابه دینی راستین نپذیرفتند و همچنان به مسیح به‌منزله مقتولی می‌نگرند که شایسته اعدام بوده است. از سوی دیگر، مسیحیان نیز مسیحیت را دین ناسخ مذهب یهود و جانشین برحق یهودیت می‌دانند و موجودیتی برای یهود به‌عنوان پیروان یک دین مستقل قائل نیستند. با وجود این‌که طبق آیه ۱۹ سوره مبارکه آل عمران، دین نزد خدا تنها اسلام است و در نتیجه دیگر مذاهب و ادیان پیشین با ظهور اسلام نسخ‌شده تلقی می‌گردند (محقق داماد، ۱۳۹۶: ۶۲۴-۶۲۳)، مشاهده می‌شود که پیمان ذمه ابزاری در خدمت شناسایی موجودیت و هویت مستقل پیروان دیگر ادیان آسمانی مبدل شده است. این امر به‌ویژه با در نظر گرفتن سنجه زمان در ارزیابی یک اندیشه، قابل تأمل و جالب توجه به نظر می‌رسد.

از مصادیق احترام حضرت علی^(ع) به اصول و آیین مذهبی اقلیت‌های دینی در زمان حکومت ایشان را می‌توان فرمان وی به فرماندار مصر، محمد بن ابوبکر، دانست که در آن امام، در پاسخ به فرماندار که راجع به کیفر زنا‌ی مردی مسلمان با زنی مسیحی پرسیده بود، فرمودند که بر مرد مسلمان حد اسلامی را جاری سازد و زن مسیحی را به جامعه مسیحیان تحویل دهد تا بر اساس آیین خود با او برخورد کنند (ثقفی کوفی، ۱۳۷۳: ۱۱۸). همچنین باید از فرمایش امام در نهج البلاغه یاد کرد که در آن، به اراده پروردگار در پیروی از پیامبران و پذیرش کتاب‌های آسمانی اشاره می‌گردد (خطبه/۱۹۲). افزون بر این، می‌توان به پیمان‌های حضرت امیر با اهل کتاب و از جمله با زرتشتیان دست‌آویخت که در آن‌ها، یکی از اموری که برای ذمیان تضمین شده، آزادی دینی ایشان البته با لحاظ شرایط مندرج در پیمان ذمه است. در این میان، می‌توان از پیمان ایشان با زرتشتیان ایرانی در رجب سال ۳۹ هجری قمری به خط امام حسین^(ع) نام برد که در آن، ایمنی، جان و مال و آبروی زرتشتیان، آزادی دینی، سپردن موقوفه‌ها و هدایای وابسته به آتش‌خانه‌ها، به‌عنوان یکی از مظاهر فرهنگی و هویتی زرتشتیان، پاسداری از جان فرمانده و رئیس زرتشتیان و ... تضمین شده است. نیز امام در سال ۴۰ هجری، پیمانی با مسیحیان منعقد ساختند که در آن نیز، از جمله بر آزادی دینی و انجام مراسم مذهبی تصریح گردیده است (رشاد، ۱۳۸۰: ۲۶۱/۴). به نظر می‌رسد فرمان ایشان به مالک اشتر دائر بر وفای به عهد با همگان و از جمله اهل ذمه (نامه/۵۳) که در پیمان‌های میان حکومت و آنان آزادی مذهبی‌شان ضمانت گردیده است را می‌توان در این چارچوب ارزیابی و تفسیر کرد.

گفتیم که دیوان بر پیوند تنگاتنگ اهداف و جهات بایستگی حمایت از اقلیت‌ها تأکید می‌ورزد. نیز عرض شد که لزوم حفظ ویژگی‌های فرهنگی و هویتی اقلیت‌ها، لازمه تحقق برابری ماهوی و واقعی میان اکثریت و اقلیت است. این دوم مقدمه لازم برای رسیدن به هدف و جهت سوم از حمایت از اقلیت‌ها، یعنی تأمین امکان همزیستی مسالمت‌آمیز میان اکثریت و اقلیت هستند. یعنی اگر قرار است گروه‌های اقلیت و اکثریت یک جامعه از تنش و درگیری با یکدیگر دور بمانند و از نعمت گرامی صلح در داخل برخوردار باشند، لازم است برابری واقعی و ماهوی میان آن‌ها برقرار گردد و برای این‌که این نوع از برابری محقق شود، توجه به نیازها و خواسته‌های ویژه اقلیت‌ها و امکان حفظ هویت و فرهنگ خاص آن‌ها ضرورتی مبرم دارد. از این رهگذر است که موجبات زدودن و دست‌کم کاستن از ناخرسندی‌های اقلیت‌ها و به بیانی دقیق‌تر، عوامل بروز درگیری میان اکثریت و اقلیت، فراهم می‌شود و صلح و ثبات داخلی کشورها و در نتیجه صلح و امنیت جهانی کم‌تر از این بابت در دامگه حادثه و معرض مخاطره می‌افتد.

تلاش برای زیست مسالمت‌آمیز با آنان، از همان آغاز پیدایش اسلام و در سیره پیامبر مکرم اسلام مشهود است و نمونه برجسته آن را می‌توان در انعقاد منشور مدینه با مسلمانان، کفار و یهودیان مدینه سراغ گرفت. در واقع، حکومت اسلامی در نخستین گام عملی خود، حقوق اقلیت‌ها را به رسمیت شناخت و همزیستی مسالمت‌آمیز با این گروه‌ها را در دستور کار خود قرار داد (ابن هشام، ۱۴۲۴ هـ ق: ۱۵۰/۲-).

(۱۴۷). به گفته مرحوم عمید زنجانی، پیمان ذمه به‌منظور پایان دادن به حالت مخاصمه و برپایی وحدت و همبستگی ملی و تشریک مساعی میان جامعه اسلامی و گروه‌های غیرمسلمان حاضر در مملکت اسلامی است که در حقوق اسلامی تعبیه شده. ایشان هدف از این پیمان را، ایجاد فضایی سرشار از امنیت، مفاهمه متقابل، زیست مشترک و هم‌زیستی مسالمت‌آمیز عنوان می‌نماید (Amid Zanjani, 1997: 69-70). به‌خاطر این که پرسش‌های مطرح‌شده در درخواست نظر مشورتی از دیوان پیرامون دو محور تبیین شده بود، این نهاد قضایی بین‌المللی برجسته، به تبیین بحث پاسداری از صلح و امنیت جهانی نپرداخته و تنها حین سخن گفتن از زیربنای فکری نظام حمایت از اقلیت‌ها در صفحه ۱۷ نظر مشورتی، به «زیست مسالمت‌آمیز»^۱ و «همکاری همدلانه»^۲ اکثریت و اقلیت در چارچوب یک کشور اشاره کرده است.

در یک ارزیابی کلی و کوتاه، می‌توان رویکرد نظام حقوقی-سیاسی اسلام نسبت به بنیان‌های حمایت از اقلیت‌ها را به‌ویژه با در نظر گرفتن مقتضیات زمانی و مکانی پیدایش آن، جالب توجه و شایسته بررسی دانست. ملاحظه شد که پیرو نظر مشورتی دیوان دائمی دادگستی بین‌المللی در قضیه مدارس اقلیت در آلبانی که نقطه‌عطف برجسته‌ای در حمایت بین‌المللی از اقلیت‌ها و تبیین بنیان‌های چرایی این حمایت به‌شمار می‌رود و سنگ بنای اعلامیه ۱۹۹۲ ملل متحد در زمینه حقوق اشخاص متعلق به اقلیت‌های قومی یا ملی، مذهبی و زبانی شمرده می‌شود، در سه محور کلی چرایی بایستگی حمایت از اقلیت‌ها را به زبان می‌آورد: ۱) اقلیت‌ها از برابری کامل و واقعی و نه صرفاً ظاهری و شکلی با اکثریت جامعه میزبان برخوردار باشند؛ ۲) اقلیت‌ها بتوانند هویت و کیستی خود و به سخنی دیگر، هر آنچه سازنده سرشت آن‌ها به‌منزله یک گروه است را حفظ کنند؛ و ۳) هم‌زیستی مسالمت‌آمیز و زیست جمعی اقلیت و اکثریت تأمین و تضمین شود. دیوان بی‌درنگ بر پیوند ناگسستنی و درهم‌تنیدگی این اهداف و بایسته‌های ذی‌ربط پای می‌فشارد تا به‌روشنی اعلام دارد بی‌تضمین برابری ماهوی میان اکثریت و اقلیت و تأمین امکانات لازم برای حفظ هویت و فرهنگ گروه‌های اقلیت، دور است بتوان از هم‌زیستی مسالمت‌آمیز در جوامع چندگونه از لحاظ فرهنگی سخن گفت. با عنایت به سرشت پیمان ذمه و نیز سیره پیامبر (ص) و امام علی (ع) و سخنان ایشان در نهج‌البلاغه، اسلام نیز کوشیده است تا هم غیرمسلمانان و اقلیت‌های بتوانند هویت و کیستی متمایز خود را حفظ کنند، هم جامعه اسلامی از بلای درگیری و خشونت دور بماند و هم اهل ذمه شهروند دولت اسلامی گردند و از حقوق انسانی برابر با دیگر اعضای جامعه برخوردار شوند.

نتیجه‌گیری

گفتمان کنونی حمایت از حقوق اقلیت‌ها در سطوح بین‌المللی و منطقه‌ای، ریشه‌های خود را در رویکرد دیوان دائمی دادگستی بین‌المللی در رابطه با معاهدات اقلیت‌ها در زمان حیات جامعه ملل و به ویژه گل

۱. living peaceably

۲. co-operating amicably

سرسبند آنها، یعنی نظر مشورتی دیوان دائمی دادگستری بین‌المللی در قضیه مدارس اقلیت در آلبانی به سال ۱۹۳۵ می‌یابد. دیوان دائمی در نظر مشورتی خود بر بایستگی تحقق برابری واقعی میان اکثریت و اقلیت، حفظ ویژگی‌های هویتی گروه‌های اقلیت و تأمین روابط دوستانه میان اقلیت و اکثریت جمعیت به‌منزله اهدافی درهم‌تنیده و ناگسستنی تأکید دارد. بر پایه این دیدگاه، گذار از برابری شکلی به برابری ماهوی، پاسداشت چندگونگی فرهنگی و پاسداری از صلح و امنیت جهانی، از جمله اسباب و دلایلی هستند که چرایی حمایت از حقوق اقلیت‌ها در این گفتمان را موجه و و بایستگی آن را روشن می‌سازند. مسئله اقلیت‌ها در اسلام نیز از همان آغازین روزهای شکل‌گیری حکومت اسلامی به‌دست پیامبر و با انعقاد منشور مدینه، مورد توجه قرار گرفت. با عنایت به سرشت پیمان ذمه و نیز سیره پیامبر (ص) و امام علی (ع) و سخنان ایشان در نهج‌البلاغه، اسلام نیز کوشیده است تا هم غیرمسلمانان بتوانند هویت و کیستی متمایز خود را حفظ کنند، هم جامعه اسلامی از بلای درگیری و خشونت دور بماند و هم اهل ذمه شهروند دولت اسلامی گردند و از حقوق انسانی برابر با دیگر اعضای جامعه برخوردار شوند. به نظر می‌رسد در این زمینه میان گفتمان حقوق بشر بین‌الملل و اندیشه‌های اسلامی هم‌خوانی و هم‌سویی ولو نسبی وجود دارد و بر این اساس می‌توان در محافل حقوق بشری به پیشبرد رویکردهای اسلامی در این حوزه مبادرت ورزید. واقعیت آن است که نمی‌توان میان سه جهت پیش‌گفته در نظر مشورتی دیوان راجع به حمایت از گروه‌های اقلیت از یک‌سو و بنیان‌های نظری اندیشه‌های اسلامی در خصوص حمایت از اقلیت‌ها از سوی دیگر، قائل به انطباق مطلق بود؛ ولی می‌توان رگه‌هایی از هم‌نوایی را میان سه مبنای عقلانی یادشده و رویکرد اسلامی متبلور در قرآن و سنت مشاهده کرد. در این میان، به‌ویژه برپایی هم‌زیستی مسالمت‌آمیز میان اقلیت‌ها و اکثریت جامعه، نزدیکی بیشتری بین دو رهیافت حقوق بشر بین‌الملل و حقوق اسلام به چشم می‌خورد.

به باور نگارندگان، به‌رغم برخی تفاوت‌هایی که در مبانی و اصول ما با دیگر حوزه‌های تمدنی و فکری وجود دارد، وجوه مشترک نیز کم نیستند. نباید از یاد برد که بشر در معنای انسان حقوق بشری که فارغ از عرَضیات است و انسانیت او وابسته به آن‌ها نیست، نیازمندی‌ها، بایسته‌ها و دغدغه‌هایی دارد تا اندازه‌ای یکسان و از این رهگذر است که کوشش‌ها و پویش‌های او در تاریخ سراسر فراز و نشیب آدمی، گاه به نتایجی انجامیده است که می‌توان آن‌ها را دستاوردهای مشترک بشری خواند. دستاوردهایی که می‌توانند پایه‌ای استوار برای نزدیکی بیشتر انسان‌ها از هر نژاد و ملت و قومیت و مذهب و ... به یکدیگر باشند و آدمیان از رهگذر تکیه بر آن‌هاست که قادر خواهند بود طرحی نو در اندازند. به نظر می‌رسد در جهان کنونی، این بی‌احترامی و نادیده گرفتن تفاوت‌ها و بی‌توجهی و غفلت از تشابهات انسان‌ها است که مشکل‌آفرین شده و به تنازع و رویارویی انجامیده است؛ از این‌رو، یکی از شیوه‌های رفع و کاهش این تنازع و رویارویی، پاسداشت تفاوت‌ها و استوارسازی روابط بر اشتراکات است. ما باوری ژرف داریم که تکریم تفاوت‌ها، موجب تقویت تفاهم، تحکیم اتحاد و تضمین همبستگی در همه سطوح می‌شود.

منابع

- قرآن کریم.
- دشتی، محمد (۱۳۸۹ ش). نهج البلاغه. تهران: پیام عدالت.
- ابن هشام (۱۴۱۲ ق). السیره النبویه (مجلد ۱). بیروت: سهیل زکار.
- ----- (۱۴۲۴ ق). السیره النبویه (مجلد ۲). بیروت: دارالقلم.
- اسلامی ندوشن، محمدعلی (۱۳۹۴). فرهنگ و شبه‌فرهنگ. تهران: سهامی انتشار.
- آشوری، داریوش (۱۳۹۰). دانشنامه سیاسی. تهران: آگه.
- ثقفی کوفی، ابواسحاق ابراهیم بن محمد (۱۳۷۳). الغارات. ترجمه: عزیزالله عطاردی قوچانی، تهران: عطارد.
- جرداق، جورج (۱۳۸۶ ق). علی (ع) و اعلامیه جهانی حقوق بشر. ترجمه: سیدهادی خسروشاهی، قم: مؤسسه مطبوعاتی فراهانی.
- جعفری، سید محمدمهدی (۱۳۸۳). حقوق بشر در نهج البلاغه. جمعی از نویسندگان، حقوق بشر در جهان امروز، تهران: شرکت سهامی انتشار: ۱۳۴-۱۳۳.
- حرعاملی، محمدبن حسن (۱۴۰۹ ق). وسائل الشیعه. قم: مؤسسه آل البیت.
- رشاد، علی‌اکبر (۱۳۸۰). دانشنامه امام علی (ع) (جلد ۴). تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- زارع، حسین و روحی، رحمت‌الله (۱۳۹۵). حقوق اقلیت‌های دینی در نهج البلاغه. سراج منیر، ۷(۲۴)، ۱۳۳-۱۰۵.
- زیدان، عبدالکریم (۱۳۹۶ ق). احکام الذمیین و المستأمنین فی دارالاسلام (مجلد ۱). بغداد: جامعه بغداد.
- سالاری، علی (۱۳۹۷). برابری و عدم تبعیض در نظام حقوق بشر. پژوهش‌های حقوقی، ۳۵(۳)، ۱۶۹-۱۴۵.
- شریفی طرازکوهی، حسین و قره‌باغی، عبدالله. (۱۳۸۹). تحلیل قاعده منع تبعیض نسبت به اقلیت‌ها در حقوق بین‌الملل. مجله حقوقی بین‌المللی، ۷(۴۲)، ۶۳-۳۱.
- شقاقی، محمدمهدی، پنجه‌پور، جواد و عابدینی، احمد (۱۳۹۸). بررسی تأکیدات نهج البلاغه درباره حقوق اقلیت‌های دینی. پژوهش‌نامه امامیه، ۵(۹)، ۲۹۰-۲۷۳.
- طالقانی (ورکشی)، حمیدرضا و حاجی‌عزیزی، بیژن (۱۴۰۱). مطالعه تطبیقی حقوق اقلیت‌ها در اسلام با تکیه بر عهدنامه مالک اشتر و اسناد بین‌المللی. پژوهش‌های نهج البلاغه، ۲۱(۷۴)، ۲۴۰-۲۱۷.
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۷۵). تاریخ طبری. ترجمه: ابوالقاسم پوینده، تهران: اساطیر.
- طوسی، ابوجعفر محمد (۱۳۶۵). تمذیب الاحکام (مجلد ۶). تحقیق: حسن خراسانی و تصحیح: محمد آخوندی. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- عبداللهی، معاذ و عبداللهی، جوانمیر (۱۳۹۳). نسل‌زدایی فرهنگی: پیشینه، مبانی، قابلیت جرم‌انگاری و مصادیق. تهران: مجد.

- عزیزی، ستار (۱۳۹۲). مطالعه تطبیقی قواعد بنیادین حقوق بشردوستانه در «نهج البلاغه» و «گزارش قواعد عرفی حقوق بین الملل بشردوستانه». فصلنامه پژوهشنامه نهج البلاغه، ۱(۱)، ۸۵-۹۵.
- ----- (۱۳۹۳). صلح، عدالت و دموکراسی در جوامع چندقومیتی (متکثر): دموکراسی توافقی با تأکید بر مقایسه تطبیقی کشورهای بوسنی هرزگوین و عراق. حقوق بشر، ۱(۱ و ۲)، ۲۳-۴۸.
- ----- (۱۳۹۴). حمایت از اقلیت‌ها در حقوق بین الملل. تهران: شهر دانش.
- فضائلی، مصطفی و کرمی، موسی (۱۳۹۵). حمایت از حقوق فرهنگی اقلیت‌های قومی در حقوق بین الملل: با نگاهی به وضعیت کردها در ترکیه. تهران: شهر دانش.
- فضائلی، مصطفی؛ کرمی، موسی و اسدی، ثریا (۱۳۹۶). حمایت از اقلیت‌های مذهبی در اسلام و نظام بین-المللی حقوق بشر. پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و غرب، ۴(۱)، ۱۴۲-۱۱۳.
- فضائلی، مصطفی و کرمی، موسی (۱۳۹۸). تأملی بر نقش دیوان دائمی دادگستری بین المللی در توسعه و تحول نظام بین المللی حمایت از حقوق اقلیت‌ها. تحقیقات حقوقی، ۲۲(۸۷)، ۱۷۹-۲۰۲.
- ----- (۱۴۰۱). سوگ‌نامه‌ای برای صلح: چالش‌های حقوق بین الملل لیبرال در پیشگیری از منازعات قومی. مجله حقوقی بین المللی، ۳۹(۶۷)، ۲۲۶-۲۰۱.
- قاری سیدفاطمی، سیدمحمد (۱۳۸۸). حقوق بشر در جهان معاصر (دفتر یکم). تهران: شهر دانش.
- کیملیکا، ویل (۱۳۹۸). شهروندی چندفرهنگی: نظریه‌ای لیبرال در باب حقوق اقلیت‌ها. ترجمه: ابراهیم اسکافی، تهران: شیرازه.
- گل محمدی، محمدتقی (۱۳۹۶). سبک تعامل امام علی^(ع) با اقلیت‌های مذهبی. پژوهش‌های نهج البلاغه، ۱۶(۵۵)، ۱۰۳-۱۲۱.
- مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی (۱۳۸۲). بحارالانوار (مجلد ۶۴). تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- محقق داماد، سیدمصطفی (۱۳۹۶). اسلام و دعوت ادیان به رعایت حق کرامت انسانی. در: محمد بسته‌نگار (پژوهش و تدوین)، حقوق بشر از منظر اندیشمندان، تهران: سهامی انتشار: ۶۲۳-۶۲۸.
- منتظری، حسینعلی (۱۳۶۱). درس‌هایی از نهج البلاغه (جلد دوم: نامه امام علی^(ع) به مالک اشتر). تهران: دفتر مرکزی حزب جمهوری اسلامی.
- منصوری لاریجانی، اسماعیل (۱۳۹۹). سیر تحول حقوق بشر. قم: مؤسسه بوستان کتاب.
- موحد، محمدعلی (۱۳۸۴). در هوای حق و عدالت: از حقوق طبیعی تا حقوق بشر. تهران: کارنامه.
- موسوی، سیدرضا؛ بیگی، جمال و پورقهرمانی، بابک (۱۴۰۲). گفتمان سیاست جنایی کرامت‌مدار در سیره امام علی^(ع). فصلنامه پژوهشنامه نهج البلاغه، ۱۱(۴۲)، ۱۴۹-۱۲۱.
- نجفی، محمدحسن (۱۳۹۲ ق). جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام (الجزء الحادی و العشرون). طهران: دارالکتب الاسلامیه.
- Amid Zanjani, A. A. (1997). *Minority Rights According to the Law of Tribute Agreement*. Tehran: International Publishing Co.
- Bernard, C. (2012). *EU Employment Law*. Oxford: Oxford University Press, 2012.
- Ghanea, N. (2012). Are Religious Minorities Really Minorities?. *Oxford Journal of Law and Religion*, 1(1), 57-79.

-
- Hashemi, K. (2006). The Right of Minorities to Identity and the Challenge of Non-discrimination: A Study on the Effects of Traditional Muslims' Dhimmah on Current State Practice. *International Journal on Minority and Group Rights*, 13(1), 1-25.
  - ICJ (2012). *Summaries of Judgements, Advisory Opinions and Orders of the Permanent Court of International Justice*. New York: UN Publication.
  - Mandal, G. Ch. (2023). The Genesis of Minority Rights in the League of Nations and Beyond. *Dhaka University Law Journal*, 34(1), 23-48.
  - Mayr, T., & Mayr-Singer, J. (2016). Keep the Wheels Spinning: The Contributions of Advisory Opinions of the International Court of Justice to the Development of International Law. *ZaöRV*, 76(2), 425-449.
  - PCIJ (1935). *Minority Schools in Albania (Advisory Opinion)*. 1935 P.C.I.J. (ser. A/B) No. 64 (Apr. 6).
  - Shahabuddin, M. (2021). *Minorities and the Making of Postcolonial States in International Law*. Cambridge: Cambridge University Press.
  - Scheu, H. Ch. (2020). The Heritage of the League of Nations' Minority Protection System. *Hungarian Journal of Legal Studies*, 61(4), 356-371.
  - Schiff, J. (2024). *Structural Injustice and the Two Faces of Vulnerability*. In Jude Browne and Maeve Mckeown (eds.), *What is Structural Injustice?*, Oxford: Oxford University Press, 126-145.

(مقاله پژوهشی)

واکاوی جهات بایستگی حمایت از اقلیت‌ها در پرونده مدارس اقلیت در آلبانی: با اشاراتی به دیدگاه‌های اسلامی و نهج البلاغه

ستار عزیز^{۱*}، موسی کرمی^۲

بازنگری مقاله: ۱۴۰۲/۰۷/۱۹

دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۰۳/۲۵

پذیرش مقاله: ۱۴۰۲/۰۸/۲۷

(از ص ۸۷ تا ۱۰۶)

چکیده

نظر مشورتی دیوان دائمی دادگستری بین‌المللی در قضیه مدارس اقلیت در آلبانی (۶ آوریل ۱۹۳۵) مهم‌ترین نقطه عطف حمایت بین‌المللی از اقلیت‌ها شمرده می‌شود. هدف این مقاله که از رهگذر شیوه توصیفی-تحلیلی و به صورت کتابخانه‌ای نگارش یافته، واکاوی جهات بایستگی حمایت از اقلیت‌ها در پرتو این نظر مشورتی و با اشاراتی به دیدگاه‌های اسلامی و نهج البلاغه است. دیوان دائمی در نظر مشورتی خود بر بایستگی تحقق برابری واقعی میان اکثریت و اقلیت، حفظ ویژگی‌های هویتی گروه‌های اقلیت و تأمین روابط دوستانه میان اقلیت و اکثریت جمعیت به‌منزله اهدافی درهم‌تنیده و ناگسستنی تأکید دارد. بر پایه این دیدگاه، گذار از برابری شکلی به برابری ماهوی، پاسداشت چندگونگی فرهنگی و پاسداری از صلح و امنیت جهانی، جهاتی هستند که چرایی حمایت از حقوق اقلیت‌ها در این گفتمان را موجه و بایستگی آن را روشن می‌سازد. افزون بر این، با عنایت به سرشت پیمان‌دنه و نیز سیره پیامبر(ص) و امام علی(ع) و سخنان ایشان در نهج البلاغه، اسلام نیز کوشیده تا هم غیرمسلمانان بتوانند هویت و کیستی متمایز خود را حفظ کنند، هم جامعه اسلامی از بلای درگیری و خشونت دور بماند و هم اهل ذمه شهروند دولت اسلامی گردند و از حقوق انسانی برابر با دیگر اعضای جامعه برخوردار شوند. بر پایه یافته‌های مقاله، در زمینه فلسفه حمایت از اقلیت‌ها، میان گفتمان حقوق بشری و اندیشه‌های اسلامی هم‌خوانی و هم‌سویی ولو نسبی وجود دارد.

کلید واژه‌ها: دیوان دائمی دادگستری بین‌المللی، حقوق اقلیت‌ها، قضیه مدارس اقلیت در آلبانی، حقوق اسلام، نهج البلاغه.

۱. استاد حقوق بین‌الملل، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران

۲. دانشجوی دکتری حقوق بین‌الملل عمومی، دانشکده حقوق، دانشگاه قم، قم، ایران

*: نویسنده مسئول

۱. مقدمه

انسان موجود آسیب‌پذیری است، ولی برخی انسان‌ها و گروه‌های انسانی به‌خاطر موقعیت خود آسیب‌پذیری ویژه‌ای دارند (Schiff, 2024: 126) که اقلیت‌ها از جمله آن‌ها محسوب می‌شوند؛ آسیب‌پذیری خاصی که گروه‌هایی همچون اقلیت‌ها را نیازمند و در نتیجه سزاوار حمایت‌های حقوقی نیز می‌سازد. حمایت از اقلیت‌ها، از زمان پیدایش نظام دولت-ملت در سده‌های شانزدهم و هفدهم و به‌ویژه در پی صلح وستفالیا، همواره یکی از مقولات محوری و چالش‌برانگیز در مناسبات بین‌دولتی و درون‌دولتی و حقوق بین‌الملل به‌شمار رفته و مسئله اقلیت‌ها در درازای تاریخ عامل رویدادهای مهمی همچون شعله‌وری جنگ‌های یکم و دوم جهانی بوده است. وضعیت اقلیت روس‌زبان منطقه دونباس اوکراین، یکی از دستاویزهای اصلی فدراسیون روسیه برای دستیابی به درگیری مسلحانه با اوکراین در ۵ اسفند ۱۴۰۰ خورشیدی بود که همچنان نیز ادامه دارد. روی‌هم‌رفته، اگرچه لیبرال دموکراسی‌های غربی نیز از مسئله اقلیت‌ها در امان نیستند، ولی ناسیونالیسم قومی و ستم و تبعیض علیه اقلیت‌ها را از ویژگی‌های دولت‌های پسااستعماری دانسته‌اند (Shahabuddin, 2021: 1-2) و به‌ویژه کشورهای واقع در منطقه پربلای خاور میانه با آن دست به‌گریبانند. اندیشیدن و پژوهیدن در گستره فراخ حمایت از حقوق اقلیت‌ها افزون بر ارزش علمی ذاتی خود، می‌تواند در فهم بهتر ساختمان حقوقی بین‌المللی و به‌ویژه تاریخ تحولات آن نیز سودمند افتد.

۱-۱. بیان مسئله

اسلام نیز از آغاز پیدایش خود، با مسئله اقلیت‌ها دست به‌گریبان است (Ghanea, 2012: 58). گروهی از غیرمسلمانان با نام «اهل کتاب» از رهگذر انعقاد پیمان ذمه، به تابعیت مملکت اسلامی دست پیدا می‌کنند و از آن‌ها به اقلیت‌های دینی یا اهل ذمه تعبیر می‌شود. فقیهان شیعه، اقلیت‌های دینی یا اهل ذمه را فقط اهل کتاب می‌دانند که پیرو ادیان یهودی، مسیحی، زرتشتی و صابئی هستند و بر این باورند که غیر آنها را شامل نمی‌شود (نجفی، ۱۳۹۲: ۲۱/۲۲۷)؛ ولی بیشینه فقیهان اهل سنت، مراد از اقلیت‌های دینی را افراد غیرمسلمان می‌دانند؛ یعنی افزون بر مسیحیان، یهودیان، زرتشتی‌ها و صابئی‌ها، بقیه افراد غیرمسلمان را نیز در شمار اقلیت‌های دینی می‌آورند (زیدان، ۱۳۹۶ هـ ق: ۱۷). گفتنی است نخستین دولت اسلامی با هجرت پیامبر مکرم اسلام^(ص) به مدینه شکل گرفت. پیامبر اکرم^(ص) با پیمان مدینه جمعیت دولت خویش را مشخص کرد؛ مسلمانان (به‌طور طبیعی بر اساس پیمان دینی خود با خداوند) و یهودیان (بر اساس پیمان سیاسی با پیامبر) اعضای نخستین جمعیت شدند. با فتح مکه و برخی سرزمین‌های دیگر و مسلمان شدن مردم آن سرزمین‌ها، جمعیت مسلمان دولت اسلامی افزایش یافت و با نزول سوره توبه و تشریح پیمان ذمه، عضویت پیمانی یا قراردادی در دولت اسلامی افزون بر یهودیان مدینه، سایر اهل کتاب را نیز شامل شد. به این ترتیب، با پیدایش دولت اسلامی در مدینه، نهاد تابعیت نیز به وجود آمد (ابن هشام، ۱۴۱۲ هـ ق: ۱/۳۵۴-۳۵۲) و مسئله اقلیت‌ها از همان آغازین سال‌های برآمدن اسلام مطمح نظر قرار گرفت.

دیوان دائمی دادگستری بین‌المللی^۱ که در زمان جامعه ملل مبنای حقوقی رسیدگی به مسائل اقلیت‌ها را از رهگذر معاهدات صلح^۲ در کنفرانس صلح پاریس در کاخ ورسای (۱۹۱۹) در اختیار داشت (Mandal, 2023: 23)، در نظر مشورتی خود که در ۶ آوریل سال ۱۹۳۵ در قضیه مدارس اقلیت‌ها در آلبانی^۳ صادر نمود و در گفتار بعدی پیشینه شکل‌گیری آن را خواهیم آورد، گامی بزرگ در تحول و توسعه نظام بین‌المللی حمایت از حقوق اقلیت‌ها برداشت و بر تأثیر چشمگیر نظرات مشورتی خود و دیوان بین‌المللی دادگستری در شکل‌دهی و توسعه حقوق بین‌الملل (Mayr and Mayr-Singer, 2016: 448) مهر تأیید گذاشت. این نظر مشورتی را باید سلسله‌جنبان تغییر نگرش نسبت به اقلیت‌ها در دوران کنونی (شریفی طرازکوهی و قره‌باغی، ۱۳۸۹: ۳۵) به‌شمار آورد. دیوان در این نظر مشورتی، چرایی بایستگی و دلایل توجیهی حمایت از اقلیت‌ها را به‌روشنی مشخص کرد: تأمین امکان همزیستی مسالمت‌آمیز اقلیت‌ها با دیگر جمعیت‌ها در عین نگاهداشت ویژگی‌های اختصاصی خود. شروط و بایسته‌های درهم‌تنیده تحقق این اهداف، نخست بهره‌مندی برابر و بی‌تبعیض اقلیت‌ها از همه حقوق دیگر شهروندان و سپس در اختیار داشتن امکانات و ملزومات بایسته برای حفظ ویژگی‌ها و سنت‌های مخصوص به خویش از سوی این گروه‌هاست (PCIJ, 1935: 17). به نظر می‌رسد جهات بایستگی حمایت از اقلیت‌ها در نظر دیوان دائمی را می‌توان در سه‌گانه «تحقق برابری واقعی میان اقلیت و اکثریت»، «تضمین حفظ فرهنگ و هویت اقلیت»، «تأمین همزیستی مسالمت‌آمیز اقلیت و اکثریت» خلاصه کرد.

بر این پایه، با توجه به دیدگاه دیوان دائمی دادگستری بین‌المللی در قضیه مدارس اقلیت در آلبانی و نیز گفتمان کنونی حقوق بشر در باب حقوق اقلیت‌ها، چنان که پیداست می‌توان ترجمان کنونی جهات بایستگی حمایت از اقلیت‌ها در نظام حقوقی بین‌المللی را در سه حوزه «گذر از برابری شکلی به برابری ماهوی»، «پاسداشت چندگونگی فرهنگی» و «پاسداری از صلح و امنیت جهانی» پیگیری نمود. در این پژوهش بر آن شده‌ایم تا با به‌کارگیری شیوه توصیفی-تحلیلی و تکیه بر منابع کتابخانه‌ای، پاسخ به این پرسش را تبیین نماییم که با اکتفا بر نظر مشورتی پیش‌گفته از دیوان دائمی دادگستری بین‌المللی، چرا باید از گروه‌های اقلیت حمایت کرد؟ نگارندگان در ادامه، با تکیه بر آموزه‌ها و دیدگاه‌های اسلامی و به‌ویژه کتاب شریف نهج‌البلاغه، به مطالعه حوزه‌های یکم و دوم یادشده در بالا همت می‌گمارند و به‌خاطر عدم ورود تفصیلی دیوان دائمی دادگستری در محور سوم یعنی صلح و امنیت جهانی و نیز جهت رعایت نسبی سقف واژگانی نشریه، از اختصاص گفتاری جداگانه به این بحث خودداری می‌ورزند. یادآور می‌گردد که مبنای بهره‌مندی و چرایی لزوم برخورداری اقلیت‌ها از حقوق خویش محدود به سه حوزه مورد مطالعه این نوشتار نیست. در واقع این مقاله بر آن است تا به تبیین بیشتر تأثیر نظر مشورتی دیوان دائمی دادگستری بین‌المللی در شکل‌گیری سپهر کنونی حمایت از اقلیت‌ها مبادرت ورزد و در این میان، برای

1. Permanent Court International Justice (PCIJ)

2. Peace Treaties

3. Minority Schools in Albania

تکمیل بحث از دیدگاه‌های اسلامی و نهج‌البلاغه نیز بهره جوید. به‌ویژه آن‌که در نهج‌البلاغه و سیره حضرت علی (ع) می‌توان ردپای مفاهیم و مضامین حقوقی در حوزه‌های گوناگون دانش حقوق را پی گرفت.^۱

۱-۲. پیشینه پژوهش

پس از رویدادهای خونین دهه ۹۰ میلادی به این سو و توجه بیشتر به حقوق و نظام اقلیت‌ها در سطوح بین‌المللی و بین‌المللی، در ایران نیز پژوهشگران آثار بسیاری در حوزه اقلیت نگاشته‌اند. ولی در خصوص موضوع این مقاله، از چند مقاله مرتبط می‌توان نام برد. در مقاله‌های «بررسی تأکیدات نهج‌البلاغه درباره حقوق اقلیت‌های دینی» (شقایق و همکاران، ۱۳۹۸)، «حقوق اقلیت‌های دینی در نهج‌البلاغه» (زارع و روحی، ۱۳۹۵) و «سبک تعامل امام علی با اقلیت‌های مذهبی» (گل‌محمدی، ۱۳۹۶)، به حقوق اقلیت‌های دینی در آیین نهج‌البلاغه و سیره امام علی^(ع) پرداخته شده است. در مقاله «حمایت از اقلیت‌های مذهبی در نظام حقوقی اسلام و نظام بین‌المللی حقوق بشر» (فضائلی و همکاران، ۱۳۹۶)، حقوق اقلیت‌های مذهبی در دین اسلام و اسناد بین‌المللی حقوق بشر مطمح‌نظر قرار گرفته است. و سرانجام در نزدیک‌ترین اثر به نوشته ما، مقاله «مطالعه تطبیقی حقوق اقلیت‌ها در اسلام با تکیه بر عهدنامه مالک اشتر و اسناد بین‌المللی» (طالقانی (ورکشی) و حاجی‌عزیزی، ۱۴۰۱)، به تطبیق حقوق اقلیت‌ها در اسلام و نامه شماره ۵۳ نهج‌البلاغه با اسناد بین‌المللی حقوق بشر دست یازیده است. وجه تمایز مقاله فرارو با مقاله‌های مورد اشاره این است که ما در این نوشتار، در «فلسفه حمایت از اقلیت‌ها» در پرتو نظر مشورتی دیوان دائمی دادگستری بین‌المللی و آموزه‌های اسلامی و نهج‌البلاغه قلم می‌زنیم، حال آن‌که آثار پیش‌گفته، بر «حقوق اقلیت‌ها» در اسلام و نهج‌البلاغه، اسناد بین‌المللی یا تطبیق این دو تمرکز کرده‌اند. نیز در مقاله «تأملی بر نقش دیوان دائمی دادگستری بین‌المللی در توسعه و تحول نظام بین‌المللی حمایت از حقوق اقلیت‌ها» (فضائلی و کریمی، ۱۳۹۸)، تأثیرات رویه قضایی دیوان دائمی متشکل از آراء و نظرات مشورتی آن در نظام بین‌المللی حمایت از اقلیت‌ها بررسی شده است؛ در حالی که در این پژوهش، ما سر آن داریم تا یک نظر مشورتی دیوان را کانون مطالعه دقیق خویش قرار دهیم و از چرایی بایستگی حمایت از اقلیت‌ها در پرتو آن و البته با تکیه بر دیدگاه‌های اسلام و به‌ویژه نهج‌البلاغه سخن برانیم.

۱-۳. ضرورت و اهمیت پژوهش

به باور ما، با توجه به این‌که در کنار حقوق زنان و بحث مجازات‌ها، سومین حوزه تنش میان نظام حقوقی اسلام و نظام بین‌المللی حقوق بشر را می‌بایست حقوق اقلیت‌ها دانست، بررسی مبانی فکری این دو نظام در عرصه حمایت از اقلیت‌ها و تلاش در راستای روشن‌سازی نقاط اشتراک این دو، اهمیت و ضرورت ویژه‌ای دارد.

۱. برای نمونه، بنگرید به: (عزیزی، بهار ۱۳۹۲: ۹۴-۸۵)؛ (موسوی، بیگی و پورقهرمانی، تابستان ۱۴۰۲: ۱۴۶-۱۲۸).

۲. بحث

اشاره‌ای هرچند کوتاه به پیشینه شکل‌گیری نظر مشورتی دیوان در قضیه مدارس اقلیت در آلبانی، ضروری می‌نماید. نظام حمایت از اقلیت‌ها در چارچوب جامعه ملل، بر معاهدات دوجانبه میان طرف‌های پیروز جنگ یکم جهانی یعنی متفقین و هم‌پیمانان آن‌ها در یک‌سو و بعضی دولت‌های دارای جوامعی از اقلیت‌های ملی به‌ویژه در مناطق اروپای شرقی و مرکزی در سوی دیگر استوار بود. پس از معاهده منعقدشده با لهستان در ۲۹ ژوئن ۱۹۱۹، معاهدات مشابه دیگری در زمینه حقوق اقلیت‌ها با یوگسلاوی (۱۰ سپتامبر ۱۹۱۹)، چکسلواکی (۱۰ سپتامبر ۱۹۱۹)، رومانی (۹ دسامبر ۱۹۱۹) و یونان (۱۰ اوت ۱۹۲۰) انعقاد یافت. افزون بر این معاهدات، تعهدات مشابهی در اعلامیه‌های یک‌جانبه مربوط به حمایت از اقلیت‌های ملی از سوی دولت‌های آلبانی (۲ اکتبر ۱۹۲۱)، استونی (سپتامبر ۱۹۲۳)، فنلاند (ژوئن ۱۹۲۱)، لاتویا (ژوئن ۱۹۲۳)، لیتوانی (می ۱۹۲۲) و عراق به‌عنوان تنها دولت غیراروپایی در این زمینه گنجانده شد. همچنین، مقررات مربوط به حمایت از این اقلیت‌ها در چندین معاهده صلح با اتریش، بلغارستان، مجارستان و ترکیه به‌منزله مغلوبان جنگ یکم جهانی و موافقت‌نامه‌های مرتبط با وضعیت‌های خاص مانند *سینزبای علیا*^۱ و *سرزمین ممل*^۲ درج گردید (Scheu, 2020: 358). نظر مشورتی موردنظر ما، پیرامون اعلامیه ۲ اکتبر ۱۹۲۱ دولت آلبانی شکل گرفت.

بر اساس کتاب ارزشمند خلاصه آراء ترفاعی، نظرهای مشورتی و دستورهای دیوان دائمی دادگستری بین‌المللی که در سال ۲۰۱۲ از سوی دیوان بین‌المللی دادگستری منتشر شده است، در ۱۵ دسامبر ۱۹۲۰، مجمع عمومی جامعه ملل از برخی دولت‌ها از جمله آلبانی که جمعیت چشمگیری از یونانی‌تباران را در خود داشت، خواست که برای پذیرش عضویت در جامعه اقدامات ضروری را برای اجرای اصول مندرج در معاهدات به اصطلاح اقلیت‌ها اتخاذ نمایند. آلبانی در ۱۷ دسامبر ۱۹۲۰ به عضویت جامعه پذیرفته شد. در ۱۷ می ۱۹۲۱، دولت یونان یادداشتی را مبنی بر عدم کفایت اعمال اصول کلی مقرر در معاهدات اقلیت‌ها بر آلبانی و لزوم ترمیم و تکمیل نظام حمایت از اقلیت‌ها در مورد این کشور به دبیر کل جامعه ملل تسلیم نمود؛ بر این اساس، دولت آلبانی می‌بایستی اقدامات مقتضی را برای ساخت و حراست از ساختمان‌های عبادی مسیحیان اتخاذ نماید، اعضای متعلق به اقلیت‌ها باید، مشروط به حفظ نظم عمومی، به هزینه خود حق تأسیس، اداره و کنترل نهادهای خیریه، مذهبی و آموزشی را داشته باشند و بتوانند آزادانه و بدون دخالت مقامات دولتی زبان مختص به خویش را به کار بگیرند و به مذهب خویش عمل کنند و امتیازات دینی، آموزشی و قضایی اعطاشده از سوی پادشاه به غیرمسلمانان به رسمیت شناخته و محترم شمرده شوند. پیرو درخواست‌های فوق و با هماهنگی شورای جامعه ملل و دبیر کل آن، نماینده دولت آلبانی در ۲ اکتبر ۱۹۲۱ اعلامیه‌ای را به امضاء رساند که بنا به گزارش ارائه‌شده به شورا، به‌جز برخی استثنائات، بسیاری از پیشنهادهای مطروحه توسط دولت یونان در آن گنجانده شده بود. نماینده دولت یونان، ضمن

1. Upper Silesia
2. Memel Territory

تقدیم مراتب سپاسگزاری خود از شورا، توجهات را به لزوم تأمین و حفظ آن دسته از امتیازات عرفی، مذهبی و آموزشی که ملت یونان در تمامی سرزمین‌های جهان‌شاهی پیشین عثمانی از آن‌ها برخوردار بود، جلب نمود.

علی‌رغم شناسایی حق تأسیس و اداره مدارس خصوصی برای اقلیت‌ها و از جمله اقلیت ارتدوکس، دولت آلبانی در سال ۱۹۲۳ قصد خویش برای الغای این حق را ابراز کرد؛ البته این قصد در آن زمان جامه عمل به خود نپوشید و قانون اساسی جدید در سال ۱۹۲۸ بر این حق تصریح نمود. با وجود این، در سال ۱۹۳۰ گام‌هایی برای سکولاریزه کردن آموزش برداشته شد و در سال ۱۹۳۳ الغای حق تأسیس مدارس خصوصی از خلال اصلاح قانون اساسی ۱۹۲۸ عملی گردید که بر اساس یکی از اصول آن تدریس و آموزش اتباع آلبانی وظیفه دولت بود و در مدارس دولتی صورت می‌پذیرفت و آموزش ابتدایی به صورت رایگان برای همه آلبانیایی‌ها اجباری بود و همه گونه‌های مدارس خصوصی فعال بسته می‌شد. در نتیجه این اصلاحیه، در حمایت از اقلیت‌ها چندین دادخواست در جامعه ملل علیه آلبانی مطرح گردید که متعاقب آن کمیته سه نفره تصمیم گرفت مسئله دامنه اعلامیه آلبانی در رابطه با اقلیت‌ها را راجع به مواردی خاص از آن در دستور کار شورا قرار دهد. وفق درخواست کمیته سه نفره از شورا مبنی بر بررسی دامنه اعلامیه موصوف، شورا در نتیجه نشست‌های ۱۴ و ۱۸ ژانویه خود، تصمیم گرفت تا از دیوان دائمی دادگستری بین‌المللی در مورد نکات زیر درخواست نظریه مشورتی نماید:

«۱» با توجه به کلیت اعلامیه ۲ اکتبر سال ۱۹۲۱ دولت آلبانی، آیا ادعای این دولت مبنی بر موجه بودن انحلال مدارس خصوصی در آلبانی با استناد به اعمال برابر و همزمان آن بر اکثریت و اقلیت منطقی به نظر می‌رسد و با روح و متن قیود مقرر در بند نخست ماده ۵ اعلامیه سازگاری دارد یا خیر؟
 «۲» اگر چنین است، آیا شورای جامعه ملل می‌تواند بر مبنای بند دوم ماده پیش گفته، توصیه‌هایی را انشاء نماید که از مقررات مندرج در بند نخست فراتر بروند؟»

دیوان دائمی پس از دریافت نظرات دولت‌های عضو جامعه ملل با ۱۱ قاضی تشکیل جلسه داد و به بررسی قضیه مطروحه پرداخت و با اکثریت ۸ در برابر ۳، نظر مشورتی خویش را در ۶ آوریل ۱۹۳۵ ارائه داد.^۱ در ادامه، محورهای اصلی مورد اشاره دیوان پیرامون جهات بایستگی حمایت از اقلیت‌ها، با استناد به متن این نظر مشورتی و البته با بهره‌گیری از منابع مرتبط و استدلال‌های شخصی نویسندگان، در دو گفتار و یک پی‌گفتار تبیین و تشریح می‌گردد و به فراخور، به دیدگاه‌های اسلامی و نهج البلاغه نیز اشاره می‌شود.

۲-۱. گذار از برابری شکلی به برابری ماهوی

پیران طریق چه زیبا و رسا می‌فرمایند که اندیشه برابری از آن‌گاه به‌طور جدی مطرح گشت که انسان‌ها صاحب حق شناخته شدند. اگر صاحب حق بودن برخاسته از ذات انسان و لازم و ملزوم انسانیت اوست، پس نابرابری‌های فیزیکی مانند رنگ و قد و اختلافات مبتنی بر نژاد و زبان و محیط زندگی و سنت‌ها و

1. See: ICJ, 2012: 348-350.

آداب و ... نمی‌تواند در حقوق انسانی وی مؤثر افتد (موحد، ۱۳۸۴: ۲۱۰). در علوم اجتماعی عموماً و مباحث هنجاری خصوصاً - اگر نگوئیم مهم‌ترین محور - یکی از حائز اهمیت‌ترین مفاهیم است. به‌رغم اهمیت خارق‌العاده و محوریت «برابری» در حوزه مباحث هنجاری همچون حقوق، فلسفه، سیاست و ... این مفهوم، مفهومی اساساً متنازع‌فیه قلمداد می‌گردد. در زمینه حقوق بشر معاصر، اندیشه برابری از برجسته‌ترین ایده‌های مطرح و در حقیقت یکی از اصول بنیادین به شمار می‌رود. تمام اسناد حقوق بشری ایده‌ی برابری را به عنوان مبنای نظری پایه مورد تأکید قرار داده‌اند. از این‌رو، با قاطعیت و به جرئت می‌توان ادعا نمود که پس از مفهوم حق و دو همزاد آن یعنی تعهد و آزادی، مفهوم برابری از جمله کلیدی‌ترین مفاهیم در تبیین حقوق بشر معاصر است. افزون بر این، مفهوم عدالت که خود از جمله مفاهیم کلیدی در گفتمان حقوق بشر است، پیوندی تنگاتنگ با برابری دارد.^۱ دست‌کم سیصد سال است که کشاکش‌های سیاسی و ایدئولوژیک در غرب بر مسئله برابری متمرکز است و تفسیرهای گوناگون از آن، انواع جنبش‌های سیاسی را پدید آورده است. این بحث از «برابری در پیشگاه قانون» که شعار لیبرالیسم است آغاز شد و با «برابری فرصت‌ها» به‌عنوان شعار سوسیالیسم تداوم دارد (آشوری، ۱۳۹۰: ۶۱). این مفهوم، در حوزه حمایت از اقلیت‌ها اهمیت ویژه‌ای دارد و به همین سبب، در نظر مشورتی دیوان، جایگاه برجسته‌ای به خود اختصاص داده است.

دولت یونان در بیان دیدگاه‌های خویش به پیشگاه دیوان، سخن از بایستگی تمهید یک نظام حمایتی متفاوت برای اقلیت نسبت به اکثریت به میان آورد و ابراز داشت که اقلیت در آلبانی نیازهایی متفاوت از اکثریت آن دارند و اگر تنها به ظواهر بسنده شود، نتیجه‌ای جز برابری ظاهری میان اکثریت و اقلیت حاصل نخواهد شد؛ حال آن‌که اعلامیه سال ۱۹۲۱ آلبانی، در راستای تضمین برابری راستین و کارآمد طراحی شده بود، نه یک برابری صرفاً شکلی و ظاهری.^۲ به باور ما این یک اصل مسلم اخلاقی و حقوقی است که با افراد و گروه‌هایی که نیازهای متفاوتی دارند و در شرایطی یکسان نیستند، نباید به یک شکل رفتار کرد. به سخنی دیگر، همان اندازه که رفتار برابر با افرادی که در شرایط و موقعیت برابر هستند دادگرانه است و برابری را به ارمغان می‌آورد، رفتار برابر با افراد و گروه‌هایی که به هر دلیلی در شرایطی هم‌سان و هم‌سنگ نیستند، راه را بر فرشته عدالت می‌بندد و در بر دیو بیداد و بیدادگری می‌گشاید. به همین سبب است که دیوان، هنگامی که از هدف و فلسفه حمایت از اقلیت‌ها در معاهدات مربوط به این گروه‌ها سخن می‌گوید، بر پرهیز از اتخاذ سیاست برابری شکلی تأکید می‌کند. توضیح آن‌که دیوان پس از یادکرد اهداف سامانه حمایت از اقلیت‌ها و از جمله اشاره به بایستگی برآورده‌سازی و توجه به «نیازمندی» های ویژه^۳ گروه‌های اقلیت، لازمه تحقق آن‌ها را دو امر می‌داند: (۱) تضمین برابری کامل با دیگر اتباع دولت برای اتباع متعلق به اقلیت‌ها؛ (۲) تضمین بهره‌مندی عناصر اقلیت از ابزارها و امکانات مناسب و لازم جهت حفظ خصایص ویژه نژادی، سنت‌ها و ویژگی‌های ملی. در ادامه دیوان این دو ضرورت را در

۱. ن. ک: قاری سیدفاطمی، ۱۳۸۸: ۷۷-۷۶.

2. See: PCIJ, 1935: 15.

3. Special needs

پیوندی تنگاتنگ و ناگسستگی از همدیگر معرفی می‌کند و تصریح می‌نماید که اگر گروه اقلیت از نهادهای مختص به خود محروم باشد و در نتیجه آن، به ناچار و اجبار، از آنچه سرشت او به منزله یک اقلیت را می‌سازد دست بکشد، برابری واقعی میان اکثریت و اقلیت وجود نخواهد داشت.^۱

این گزاره چه بسا جان‌مایه بایستگی بهره‌مندی گروه‌های خاصی همچون زنان، کودکان، مهاجران، توان‌خواهان و ... و البته اقلیت‌ها از حقوق و امتیازات ویژه، افزون بر حمایت‌های عام نظام بین‌المللی حقوق بشر است. همان‌گونه که پاره‌ای نویسندگان در این زمینه گفته‌اند، نابرابری در مورد برخی از گروه‌های اجتماعی مانند اقلیت‌ها و ... پیشینه تاریخی و علل اجتماعی ریشه‌داری دارد و صرف شناسایی حقوق برابر برای آن‌ها وضعیتی برابر پدید نمی‌آورد. برابری این گروه‌ها از رهگذر اقدامات جبرانی برای برداشتن محرومیت‌ها و با تمرکز بر نیازهای ویژه یک گروه مشخص شدنی می‌گردد. حمایت از این گروه‌ها ناشی از توجه به وضعیت خاص آن‌ها در جامعه است. هدف از برابری ماهوی و واقعی، دستیابی به برابری در نتایج به دست آمده از اقدامات برابره است.^۲ به گفته‌ای کوتاه و گویا، برابری واقعی برای تحقق، نیازمند مبارزه با تبعیض‌های آشکار و نهان، توجه و احترام برابر به شهروندان از سوی دولت‌ها و اقدامات جبرانی برای کمک به افراد و گروه‌های محروم جامعه است. کوشش برابری ماهوی، توجه به لایه‌های پنهان نابرابری و انجام اقداماتی است که وضعیت گروه‌های محروم جامعه را بهبود می‌بخشد.^۳

چگونگی پرداخت دیوان به این مسئله در نظر مشورتی خود، جالب توجه و آموزنده است. دیوان پس از بیان جهات بایستگی حمایت از اقلیت‌ها، به بررسی مفاد اعلامیه اکتبر ۱۹۲۱ دولت آلبانی می‌پردازد که درخواست نظر مشورتی از آن، بر اساس همین اعلامیه شکل گرفته بود. دیوان یادآور می‌شود که در ماده ۲ اعلامیه، بهره‌مندی «همه» اتباع آلبانی از حداقلی معین از حقوق «بدون تفکیک و تمایز از نظر محل تولد، تابعیت، زبان، نژاد یا مذهب»^۴ آمده و ماده ۳ نیز به تضمین برخورداری اشخاص واجد شرایط مقرر در این ماده از تابعیت آلبانیایی و منع عدم برخورداری از آن از سوی اشخاص واجد شرایط پرداخته است. سپس به ماده ۴ اعلامیه اشاره دارد که به همه اتباع آلبانی ربط پیدا می‌کند و بر برابری آنان در برابر قانون و بهره‌مندی از حقوق مدنی و سیاسی یکسان بدون در نظر گرفتن و تفکیک از لحاظ نژاد، زبان یا مذهب صحنه می‌گذارد. دیوان در اینجا ابراز می‌دارد که در این مواد، سخن از برابری حقوقی و قانونی و بایستگی رفتار برابر برای و با همگان است. پس از این مواد است که اعلامیه متضمن مقرره‌ای مختص به آن دسته از اتباع آلبانی است که به اقلیت‌های نژادی، زبانی یا مذهبی وابسته هستند: بند ۱ ماده ۵ اعلامیه که صراحتاً در پرسش نخست درخواست نظر مشورتی از دیوان به آن اشاره شده است (PCIJ, 17-18: 1935). در واقع، دیوان این مقدمات را برای تبیین موضع خود در خصوص بایستگی حمایت از اقلیت‌ها با جهات مورد اشاره بیان می‌کند.

1. See: PCIJ, 1935: 17.

2. See: Barnard, 2012: 291.

۳. ن. ک: سالاری، ۱۳۹۷: ۱۴۵ و ۱۴۷.

4. Without distinction of birth, nationality, language, race or religion

دیوان یادآور می‌گردد که بند ۱ ماده ۵ اعلامیه آلبانی، از دو جمله تشکیل گردیده است که با ترکیب «به‌طور خاص»^۱ به هم پیوند خورده‌اند. جمله نخست به این قرار است: «اتباع آلبانی متعلق به اقلیت‌های نژادی، زبانی یا مذهبی، از همان رفتار و امنیت قانونی و عملی دیگر اتباع آلبانی برخوردار خواهند شد». پرسشی که مطرح می‌شود، به معنای «همان رفتار و امنیت قانونی و عملی»^۲ بازمی‌گردد. دیوان بر این باور است که برابری همه اتباع آلبانی در برابر قانون پیش‌تر در موسع‌ترین وجه خود در ماده ۴ مقرر شده و دشوار است بتوان پذیرفت ماده ۵ در صدد تکرار همان منظور باشد. از این‌رو، منطقی است به این نتیجه‌گیری برسیم که تعبیر «همان رفتار و امنیت قانونی و عملی» مندرج در ماده ۵، مفهوم و مرادی متفاوت از برابری قانونی همه اتباع در ماده ۴ دارد و در واقع، به مفهومی از برابری مربوط می‌شود که مختص روابط میان اکثریت و گروه‌های اقلیت است. دیوان باور دارد که مفهوم ویژه‌ای که در ماده ۵ درج شده و برابری قانونی مقرر در ماده ۴ را تکمیل نموده، عبارت «برابری عملی/واقعی»^۳ است؛ برابری میان اقلیت و اکثریت، طبق ماده ۵، باید هم برابری در برابر قانون باشد و هم در عمل به منصفه ظهور برسد. دیوان به‌روشنی اعلام می‌نماید که مفهوم «برابری عملی/واقعی»، به‌منظور نفی و طرد برابری صرفاً شکلی و ظاهری در ماده ۵ اعلامیه دولت آلبانی تعبیه شده است. دیوان می‌افزاید که برابری قانونی، تبعیض به هر شکلی را منع می‌کند؛ حال آن‌که برابری واقعی یا عملی، می‌تواند متضمن بایستگی رفتاری متفاوت در راستای نیل به برآیندی باشد که به هم‌ترازی^۴ میان وضعیت‌ها و موقعیت‌های متفاوت می‌انجامد. به باور دیوان، مواردی را می‌توان تصور کرد که در آن رفتار برابر با اکثریت و اقلیت، که موقعیت و ملزومات متفاوتی نسبت به یکدیگر دارند، در عمل به نابرابری می‌انجامد و این، با جمله نخست از بند یکم ماده ۵ اعلامیه آلبانی ناسازگار است (PCIJ, 1935: 18-19). در ادامه، دیوان به جمله دوم از بند ۱ ماده ۵ ورود می‌کند که به‌خاطر پیوند تنگاتنگ آن با محور پسین، یعنی چندگونگی فرهنگی، در آن گفتار بررسی می‌گردد.

مسئله برابری در گفتمان اسلامی حقوق اقلیت‌ها نیز مطرح می‌گردد. پیمان ذمه، که همزمان قواعد خصوصی و عمومی را در بر می‌گیرد، سده‌های بسیاری است که وضعیت حقوقی اقلیت‌های دینی در سرزمین‌های اسلامی را تنظیم می‌کند و بخش مهمی از سنت حقوقی مسلمانان به‌شمار می‌رود. امروزه به‌خاطر پیدایش بایسته‌های اجتماعی و سیاسی مانند مفاهیم تازه‌ای که از تابعیت و مناسبات بین‌المللی پدیدار شده، بسیاری از قواعد عمومی پیمان ذمه مانند شناسایی اقلیت‌های مذهبی، جزیه و ... رفته‌رفته کم‌رنگ گردیده است. ولی قواعد خصوصی پیمان مزبور همچون قواعد مربوط به شناسایی ازدواج و در کل احوال شخصیه، از سوی همه دولت‌های اسلامی اعمال می‌گردد.^۵ چنان‌که پیداست، پیمان ذمه در حقوق اسلامی، وسیله‌ای برای تکاپو جهت پذیرش اقلیت‌های دینی در مملکت اسلامی و تبدیل آن‌ها به

1. In particular

2. Same treatment and security in law and in fact

3. Equality in fact

4. Equilibrium

5. See: Hashemi, 2006: 2-3.

شهروند دولت اسلامی و در نتیجه تحقق برابری میان مسلمانان و غیرمسلمانان است. نویسندگان گفته‌اند که در اسلام، اقلیت‌های مذهبی با انعقاد پیمان ذمه و پذیرش تابعیت کشور اسلامی می‌توانند آزادانه زندگی کنند و از امنیت و آرامش و حقوق فردی و اجتماعی همانند دیگر مسلمانان بهره‌مند شوند (منصوری لاریجانی، ۱۳۹۹: ۵۲۲). به سخنی دیگر، پیمان ذمه، بستر تحقق برابری ولو نسبی غیرمسلمانان با مسلمانان را فراهم می‌سازد.

امام علی^(ع) در عهدنامه مالک اشتر نخعی، بر لزوم مهربانی و رأفت با همگان (ناس) تأکید می‌ورزد. ایشان خطاب به مالک اشتر می‌فرمایند:

«مهربانی با مردم را پوشش دل خویش قرار ده، و با همه دوست و مهربان باش. مبادا هرگز، حیوان شکاری باشی که خوردن آنان را غنیمت دانی؛ زیرا مردم دو دسته‌اند: دسته‌ای برادر دینی تو و دسته دیگر همانند تو در آفرینش» (نامه/۵۳).

همان‌گونه که گفته‌اند، در اینجا امام نمی‌گوید که مهربانی و دوستی و گذشت و بخشایش خود را تنها شامل برادران دینی خود کن و با غیرمسلمانان چنین رفتاری نداشته باش؛ بلکه حکمی کلی می‌دهد که شامل همه مردم می‌شود (جعفری، ۱۳۸۳: ۱۲۷). به گفته‌ای دیگر، مردم اگر مسلمان هم نباشند، یکی از آفریدگان خدا هستند. تو انسان آفریده شده‌ای و او نیز انسان آفریده شده است و نباید رفتار انسان با انسان همچون رفتار درندگان با یکدیگر باشد و باید رفتار انسانی در قبال انسان‌های غیرمسلمان پیش گرفته شود (منتظری، ۱۳۶۱: ۳۴). جورج جرداق نیز در زمینه این فرمایش امام بیان می‌دارد که منظور یک اصل اساسی است و آن این که همه افراد بشری در حقوق انسانی با هم برابر هستند، زیرا همه از نظر آفرینش یکسان‌اند و از جهت انسان بودن هم پیش از آن که موضوع مسلمان و غیرمسلمان و عرب و عجم و ... مطرح باشد، برابری میان آن‌ها وجود دارد (جرداق، ۱۳۸۶ هـ ق: ۵۴). اگرچه در اینجا سخن از حقوق برابر مسلمان و غیرمسلمان در میان نیست، ولی می‌توان برابری در انسانیت را از فرمایش امام برداشت کرد.

نقل است که حضرت علی (ع) راجع به حقوق اهل کتاب، اموال و دارایی‌ها و خون و جان آنان را با اموال و دارایی و خون و جان مسلمانان برابر دانسته (حر عاملی، ۱۴۰۹ هـ ق: ۱۱۹/۱۱) و درباره پیرمرد مسیحی متکدی، حکم به تأمین مالی او از بیت‌المال داده‌اند (طوسی، ۱۳۶۵: ۲۹۳/۶). همچنین ایشان در نامه‌ای به فرماندار فارس و بحرین که در نهج‌البلاغه آمده است، وی را به خاطر بی‌عدالتی و بدرفتاری با غیرمسلمانان توبیخ و سرزنش می‌کند و ضمن یادآوری پیمان هم‌زیستی‌شان با مسلمانان، فرمان می‌دهد با آنان از در اعتدال درآید (نامه/۱۹). افزون بر این، در تاریخ طبری آمده که یکی از وصیت‌های حضرت پس از ضربت خوردن و در بستر بیماری پیش از شهادت، رعایت حال اهل ذمه و رفتار با آن‌ها بر پایه سیره پیامبر بوده است (طبری، ۱۳۷۵: ۲۶۸۸/۶). در کنار این، می‌توان به نگاه برابر ایشان به زن مسلمان و زن ذمی که مورد یورش و غارت لشکر شام قرار گرفته بودند اشاره کرد که در واکنش به آن فرموده‌اند: «...اگر برای این حادثه تلخ، مسلمانی از روی تأسف بمیرد، ملامت نخواهد شد، و از نظر من سزاوار

است» (خطبه/۲۷). مصادیقی که از نگرش اصولاً برابری‌گرایانه اسلام و نهج‌البلاغه در قبال اهل کتاب حکایت دارد.

۲-۲. پاسداشت چندگونگی فرهنگی

پیوند انسان و فرهنگ، یکی از روشن‌ترین و در همان حال، پیچیده‌ترین موضوعات مرتبط با نوع بشر است. انسان را برخی موجودی ذاتاً فرهنگی خوانده‌اند. موجود فرهنگی به این معنی است که از همان آغاز آفرینش انسان یا دست‌کم از نزدیک به صد هزار سال پیش که آدمی‌زادگان به لحاظ جسمانی تقریباً سیمای کنونی را داشته، انسان دارای نیاز فرهنگی بوده است. در حالی که امکانات طبیعی و جسمانی انسان مرزی محدود داشت، ساختمان مغزی او زندگی دیگری را به او نوید می‌داد. به این خاطر، مجبور شد فاصله میان محدوده واقعیت زندگی و آرزوی برتر بودن را با چیز دیگری پر سازد که همان فرهنگ است. فرهنگ، رابط و ساروجی است میان انسان و محیط بیرون، اعم از این که این محیط، محیط خارجی طبیعت باشد، یا محیط زنده انسانی، به آن منظور که ریشه او را هم در طبیعت و هم در جامعه مستحکم سازد.^۱ فرهنگ تنها زمانی معنا می‌یابد که ما از «فرهنگ‌ها» سخن بگوییم؛ در واقع، یک فرهنگ تنها در تعامل و پیوند با دیگر فرهنگ‌ها و به سخنی دیگر، در بافت چندگونگی فرهنگی است که معنای راستین خود را می‌یابد و بر این پایه، نیک و ژرف اگر بنگریم، نابودی یک فرهنگ نه تنها موجب تقویت فرهنگ دیگر نمی‌گردد، بلکه در درازمدت آن را به ورطه ضعف و بلکه تهی‌شدگی از معنا می‌کشد. از همینجاست که پیوند حقوق اقلیت‌ها و مسئله فرهنگ و چندگونگی فرهنگی رخ می‌نماید؛ چون اقلیت‌ها به‌واسطه موقعیت غیرحاکم خود که در کُنه تعریف اقلیت قرار دارد، در وضعیتی آسیب‌پذیر قرار دارند و برای حفظ فرهنگ و ویژگی‌های فرهنگی و هویتی خود، نیازمند حمایت هستند.

یکی از نکاتی که دولت یونان و به‌طور مشخص مشاور آن مورد تأکید قرار داد، بایستگی تفسیر اعلامیه ۱۹۲۱ آلبانی در پرتو شرایط تاریخی و اجتماعی این کشور بود. یونان به‌طور خاص بر این امر پای می‌فشرد که حقوق اقلیت‌ها از دیرباز در خاور دور و با عنوان «حقوق گروه‌ها یا جمعیت‌ها»^۲ وجود داشته است. در همین راستا، مشاور این دولت در اظهارات شفاهی خود به تفاوت‌های موجود میان اعلامیه آلبانی و دیگر پیمان‌ها و اعلامیه‌های مشابه آن اشاره کرد و به‌طور خاص، توجه دیوان را به تعبیر «برای نگاهداشت»^۳ در بند یکم از ماده ۵ اعلامیه آلبانی جلب کرد که در دیگر پیمان‌ها و اعلامیه‌های مربوط به اقلیت‌ها وجود ندارد. وی از این مقدمه نتیجه گرفت که تعبیه تعبیر یادشده در اعلامیه ۱۹۲۱ آلبانی، در راستای تضمین تداوم خودسامانی مذهبی و آموزشی بوده است که جوامع یونانی‌تبار از پیش و در زمان جهان‌شاهی عثمانی در آلبانی از آن برخوردار بوده‌اند (PCIJ, 1935: 16). البته دیوان علم مخالفت با این استدلال برمی‌افزاید و تصریح می‌کند که تفاوت متن اعلامیه ۲ اکتبر ۱۹۲۱ آلبانی با دیگر اسناد مشابه در خصوص اقلیت‌ها، سرشت این اعلامیه را تغییر نمی‌دهد و تأکید دارد که هدف همه این اسناد،

۱. ن. ک: اسلامی ندوشن، ۱۳۹۴: ۱۳۰-۱۲۹

2. Community rights
3. To maintain

برپایی نظامی برای حمایت از اقلیت‌ها بوده است و این اعلامیه، حقوقی متفاوت از دیگر اعلامیه‌ها و پیمان‌ها را برای اقلیت یونانی‌تبار به رسمیت نمی‌شناسد (PCIJ, 1935: 16-17).

بر این پایه، به نظر می‌رسد دیوان تعبیر «برای نگاهداشت» در بند یکم از ماده ۵ اعلامیه ۱۹۲۱ آلبانی را نه به تداوم وضعیت پیشین اقلیت یونانی‌تبار در خاور دور، بلکه به بایستگی نگاهداشت فرهنگ و هویت خاص این گروه تفسیر کرده است. این مدعا زمانی قوی‌تر می‌شود که بدانیم دیوان در شاهیت نظر مشورتی بسیار مهم و تأثیرگذار خود در آوریل ۱۹۳۵، یعنی همان‌جا که از فلسفه وجودی معاهدات اقلیت‌ها در دوران پس از جنگ یکم جهانی داد سخن سر می‌دهد، از حفظ ویژگی‌هایی حرف می‌زند که گروه نژادی، زبانی یا مذهبی در اقلیت را از جمعیت اکثریت یک کشور متمایز می‌سازد (PCIJ, 1935: 17). شاید برای ترسیم بهتر اهمیت هویت و فرهنگ مستقل گروه‌های اقلیت، اشاره به تفاوت رکن روانی جرم‌الجرائم ژنوسید با جنایات علیه بشریت خالی از لطف و سودمندی نباشد. به این ترتیب که رکن روانی ژنوسید، نابودی گروه به صورت جزئی یا کلی است، ولی در خصوص جنایات علیه بشریت چنین نیست و برای تحقق آن، احراز قصد نابودی گروه لزومی ندارد. به سخنی گویا، آنچه موجب ارتکاب نسل‌زدایی علیه گروه‌های چهارگانه هدف آن می‌شود، همین هویت و فرهنگ تشکیل‌دهنده شخصیت مستقل و جمعی گروه اقلیت است که موجب تصمیم به ارتکاب این جنایت علیه آن‌ها می‌شود و اگر این هویت و فرهنگ نبود، اصولاً جنایت ژنوسید جامه عمل به خود نمی‌پوشید.

همچنان که در گفتار پیشین نیز آمد، به‌ویژه میان محور پیشین یعنی تحقق برابری ماهوی و این محور یعنی پاسداشت چندگونگی فرهنگی، پیوندی ژرف برقرار است و به‌گونه‌ای می‌توان گفت لازم و ملزوم یکدیگرند. در واقع، بی وجود برابری ماهوی میان اکثریت و اقلیت، عملاً امکان حفظ و تقویت فرهنگ و مظاهر فرهنگی و هویتی اقلیت‌ها وجود ندارد و در نتیجه، چندگونگی فرهنگی مخدوش می‌گردد. دیوان پس از بررسی جمله نخست از بند ۱ ماده ۵ اعلامیه آلبانی و با اعلام این که جمله یکم باید به لزوم تحقق برابری مؤثر و راستین تعبیر و تفسیر شود (PCIJ, 1935: 19)، به جمله دوم پرداخت. این جمله از این قرار است:

«به‌طور خاص، آنان باید از حق برابر برای حفظ، مدیریت و کنترل نهادهای خیریه، مذهبی و اجتماعی، مدارس و دیگر تأسیسات آموزشی به هزینه خود یا ایجادشان در آینده برخوردار باشند و از حق به‌کارگیری زبان مختص به خویش و عمل آزادانه به مذهب خود در آن‌ها بهره‌مند گردند».

دیوان در اینجا، به ترکیب «به‌طور خاص» که پیونداننده جمله پیشین با این جمله است اشاره و بیان می‌کند که این جمله، دامنه اعمال اصل رفتار مشابه قانونی و حقیقی در جمله یکم را تبیین می‌نماید. زیرا وجود نهادهای یادشده در جمله دوم، برای این که اقلیت بتواند از رفتار همسان با اکثریت هم در برابر قانون و هم در عالم واقعیت بهره‌مند شود، حیاتی و گریزناپذیر است (PCIJ, 1935: 19-20).

دیوان تصریح دارد که انحلال نهادهای گفته‌شده که تنها آن‌ها می‌توانند نیازمندی‌های ویژه گروه‌های اقلیت را برآورده سازند و جایگزینی آن‌ها با نهادهای دولتی، برابری در رفتار را از میان برمی‌دارد؛ زیرا

نتیجه آن، محرومیت اقلیت از نهادهایی است که با نیازهای ویژه گروه سازگاری دارد و کارآمد است و در این در حالی است که نیازهای جامعه اکثریت از رهگذر نهادهای دولتی رفع می‌شود و به باور دیوان، این امر به معنای نابرابری میان اکثریت و اقلیت خواهد بود (PCIJ, 1935: 20). دیوان ادامه می‌دهد که اگر دولت آلبانی حق انحلال مدارس و نهادهای مختص به اقلیت‌ها و جایگزین‌سازی آن‌ها با مدارس و نهادهای دولتی را داشته باشد، بخش اعظم ارزش عملی نظام حمایت از اقلیت‌های تعبیه‌شده در معاهدات اقلیت‌ها به ناپودی می‌گراید (PCIJ, 1935: 20). به باور ما، مفهوم کلیدی در این سیر استدلال دیوان دائمی، «نیازهای ویژه» گروه‌های اقلیت است که با نیازهای کلی اکثریت تفاوت دارد. به اندازه زیادی، نیازمندی‌ها و خواسته‌های جمعیت اکثریت در میان اشخاص متعلق به گروه اقلیت نیز وجود دارد و آموزش از رهگذر نهادهای دولتی می‌تواند پاسخگو و ارضاکننده آن‌ها باشد. ولی اقلیت‌ها به‌خاطر داشتن نیازهای ویژه و متفاوت، خواسته‌های متفاوتی نیز خواهند داشت که برآورده‌سازی آن‌ها، نیازمند بذل توجه به آن مؤلفه‌هایی است که به سرشت ویژه گروه مربوط می‌شود.

توجه به جمعی بودن سازه اقلیت و مفهوم فرهنگ، یکی از بایسته‌های اصلی در خصوص حقوق اقلیت‌هاست. به درستی گفته‌اند که هستی، مفهومی است که برای جمع و گروه معنای ویژه‌ای دارد. مرگ یک تن با پایان زندگی او به پایان می‌رسد، ولی زندگی یک گروه اقلیت تنها به موجودیت افراد تشکیل‌دهنده آن وابسته نیست. یک گروه اقلیت، حیات و موجودیت دیگری دارد که به هویت جمعی او مربوط می‌شود و در قالب زبان، مذهب، احساس مشترک تاریخی و سرنوشتی مشترک متجلی است (عبداللهی و عبداللهی، ۱۳۹۳: ۷). این هویت جمعی، همان فرهنگ و به سخنی سراسرتر، آن چیزی است که به یک گروه اقلیت، تشخیص و موجودیتی مستقل از گروه‌های دیگر و از جمله جمعیت اکثریت یک کشور می‌دهد و نشان از اهمیت و ضرورت بی‌مانند شناسایی حقوق جمعی برای اقلیت‌ها دارد. به همین خاطر است که فیلسوف نامدار عرصه مبانی حقوق اقلیت‌ها، ویل کیمیلیکا، به‌رغم این که خود یک لیبرال به‌شمار می‌رود، از نظریه بایستگی شناسایی حقوق جمعی برای اقلیت‌ها برای تحقق برابری حقیقی میان اکثریت و اقلیت پشتیبانی می‌کند.^۱ گفتنی است ابتدای افراطی حقوق بین‌الملل کنونی بر سنت لیبرالیسم و فردگرایی و حقوق و خواسته‌های فردی و نادیده‌گیری هویت و حقوق جمعی گروه‌های اقلیت و البته پیش گرفتن سیاست بی‌طرفی در قبال اقلیت‌ها و در نتیجه گشودن راه برای تبعیض غیرمستقیم، از چالش‌های نظام بین‌المللی حقوق بشر در پیشگیری از منازعات قومی دانسته شده‌اند (فضائلی و کرمی، ۱۴۰۱: ۲۰۱). واقعیتی که نشان از به حاشیه رفتن حقوق اقلیت‌ها در دوران پس از جنگ جهانی دوم و برپایی سازمان ملل متحد، بر خلاف دوران شکوفایی آن در زمان جامعه ملل دارد.

رویکرد دین اسلام در قبال چندگونگی فرهنگی، دارای جذابیت ویژه‌ای است. برای نمونه، طبق دیدگاه فقیهان نامدار، در آیه ۱۳۶ سوره مبارکه بقره، تفاوت‌های دینی و موجودیت دیگر ادیان آسمانی پذیرفته شده است (مجلسی، ج ۶۴، ۱۳۸۲: ۲۰):

﴿قُولُوا آمَنَّا بِاللَّهِ وَمَا أُنزِلَ إِلَيْنَا وَمَا أُنزِلَ إِلَىٰ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ وَالْأَسْبَاطَ وَمَا أُوتِيَ مُوسَىٰ وَمَا أُوتِيَ النَّبِيُّونَ مِنْ رَبِّهِمْ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْهُمْ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ﴾ (بقره/۱۳۶).

در سوره مبارکه عنکبوت هم پس از دعوت مسلمانان به مجادله نیکو با اهل کتاب، بر پذیرش دین آن‌ها تصریح گردیده است: ﴿...وَقُولُوا آمَنَّا بِالَّذِي أُنزِلَ إِلَيْنَا وَأُنزِلَ إِلَيْكُمْ وَإِنَّا لَهُ مُسْلِمُونَ﴾ (عنکبوت/۴۶). نیز در آیه شریفه ۲۲ از سوره مبارکه روم، در مورد تفاوت‌های افراد آمده است: ﴿وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالاخْتِلَافُ أَلْسِنَتِكُمْ وَأَلْوَانِكُمْ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّلْعَالَمِينَ﴾ (روم/۲۲). چنان که از این آیات شریفه برمی‌آید، خداوند یکتا تفاوت در زبان و رنگ آدمیان را هم‌ردیف با آفرینش آسمان‌ها و زمین، از نشانه‌های خویش دانسته است که ارزش آن‌ها بر اندیشمندان پوشیده نیست. این آیه نشان از آن دارد که اسلام تفاوت‌های موجود بین آفریده‌های الهی را نه تنها به‌عنوان یک واقعیت اجتماعی پذیرفته است، بلکه فراتر از آن، آن‌ها را دارای ارزش ذاتی می‌داند که از رهگذر آن می‌توان به وجود آفریننده‌ای بی‌همتا و حکمت‌او پی برد و در طریق خودشناسی و خداشناسی ره سپرد. خداوند بی‌همتا، اختلاف در زبان و رنگ انسان‌ها را لازمه قوام اجتماع انسان‌ها دانسته است؛ به‌گونه‌ای که اگر این تفاوت‌ها نبود این اجتماعات از هم می‌پاشید (فضائل و کریمی، ۱۳۹۵: ۲۱۰). از این‌رو، اندیشه‌ای که در راستای حذف و نابودگی چندگونگی فرهنگی جوامع باشد، افزون بر این که غیرانسانی و فرهنگ‌ستیز است و بر خلاف اقتضانات طبیعت و آفرینش گام برمی‌دارد، در ذات خود ضددینی و ضداسلامی نیز به‌شمار می‌رود.

شاید بتوان گفت که دین اسلام، با تعبیه پیمان ذمه، به‌نوعی چندگونگی دینی را پذیرفته و به رسمیت شناخته است. در تأیید این دیدگاه، اندیشمندان یکی از افتخارات مسلمانان را ایجاد دانش مقایسه ادیان یا علم دین‌شناسی تطبیقی با پیدایش اسلام می‌دانند که تا پیش از آن وجود نداشت. به گفته ایشان، علت این امر، یکی عدم تأیید دین دیگر در میان ادیان سابق بر اسلام بود و دیگری معرفی همدیگر به‌عنوان دین گمراهی و باطل. توضیح آن‌که از یک‌سو، متولیان دین یهود، هرگز نزول و ظهور دین مسیحیت را به‌مثابه دینی راستین نپذیرفتند و همچنان به مسیح به‌منزله مقتولی می‌نگرند که شایسته اعدام بوده است. از سوی دیگر، مسیحیان نیز مسیحیت را دین ناسخ مذهب یهود و جانشین برحق یهودیت می‌دانند و موجودیتی برای یهود به‌عنوان پیروان یک دین مستقل قائل نیستند. با وجود این که طبق آیه ۱۹ سوره مبارکه آل عمران، دین نزد خدا تنها اسلام است و در نتیجه دیگر مذاهب و ادیان پیشین با ظهور اسلام نسخ‌شده تلقی می‌گردند (محقق داماد، ۱۳۹۶: ۶۲۴-۶۲۳)، مشاهده می‌شود که پیمان ذمه ابزاری در خدمت شناسایی موجودیت و هویت مستقل پیروان دیگر ادیان آسمانی مبدل شده است. این امر به‌ویژه با در نظر گرفتن سنجه زمان در ارزیابی یک اندیشه، قابل تأمل و جالب توجه به نظر می‌رسد.

از مصادیق احترام حضرت علی^(ع) به اصول و آیین مذهبی اقلیت‌های دینی در زمان حکومت ایشان را می‌توان فرمان وی به فرماندار مصر، محمد بن ابوبکر، دانست که در آن امام، در پاسخ به فرماندار که راجع به کیفر زناي مردی مسلمان با زنی مسیحی پرسیده بود، فرمودند که بر مرد مسلمان حد اسلامی را

جاری سازد و زن مسیحی را به جامعه مسیحیان تحویل دهد تا بر اساس آیین خود با او برخورد کنند (ثقفی کوفی، ۱۳۷۳: ۱۱۸). همچنین باید از فرمایش امام در نهج البلاغه یاد کرد که در آن، به اراده پروردگار در پیروی از پیامبران و پذیرش کتاب‌های آسمانی اشاره می‌گردد (خطبه/۱۹۲). افزون بر این، می‌توان به پیمان‌های حضرت امیر با اهل کتاب و از جمله با زرتشتیان دست‌آویخت که در آن‌ها، یکی از اموری که برای ذمیان تضمین شده، آزادی دینی ایشان البته با لحاظ شرایط مندرج در پیمان ذمه است. در این میان، می‌توان از پیمان ایشان با زرتشتیان ایرانی در رجب سال ۳۹ هجری قمری به خط امام حسین^(ع) نام برد که در آن، ایمنی، جان و مال و آبروی زرتشتیان، آزادی دینی، سپردن موقوفه‌ها و هدایای وابسته به آتش‌خانه‌ها، به‌عنوان یکی از مظاهر فرهنگی و هویتی زرتشتیان، پاسداری از جان فرمانده و رئیس زرتشتیان و ... تضمین شده است. نیز امام در سال ۴۰ هجری، پیمانی با مسیحیان منعقد ساختند که در آن نیز، از جمله بر آزادی دینی و انجام مراسم مذهبی تصریح گردیده است (رشاد، ۱۳۸۰: ۲۶۱/۴). به نظر می‌رسد فرمان ایشان به مالک اشتر دایر بر وفای به عهد با همگان و از جمله اهل ذمه (نامه/۵۳) که در پیمان‌های میان حکومت و آنان آزادی مذهبی‌شان ضمانت گردیده است را می‌توان در این چارچوب ارزیابی و تفسیر کرد.

گفتیم که دیوان بر پیوند تنگاتنگ اهداف و جهات بایستگی حمایت از اقلیت‌ها تأکید می‌ورزد. نیز عرض شد که لزوم حفظ ویژگی‌های فرهنگی و هویتی اقلیت‌ها، لازمه تحقق برابری ماهوی و واقعی میان اکثریت و اقلیت است. این دوم مقدمه لازم برای رسیدن به هدف و جهت سوم از حمایت از اقلیت‌ها، یعنی تأمین امکان همزیستی مسالمت‌آمیز میان اکثریت و اقلیت هستند. یعنی اگر قرار است گروه‌های اقلیت و اکثریت یک جامعه از تنش و درگیری با یکدیگر دور بمانند و از نعمت گرامی صلح در داخل برخوردار باشند، لازم است برابری واقعی و ماهوی میان آن‌ها برقرار گردد و برای این‌که این نوع از برابری محقق شود، توجه به نیازها و خواسته‌های ویژه اقلیت‌ها و امکان حفظ هویت و فرهنگ خاص آن‌ها ضرورتی مبرم دارد. از این رهگذر است که موجبات زدودن و دست‌کم کاستن از ناخرسندی‌های اقلیت‌ها و به بیانی دقیق‌تر، عوامل بروز درگیری میان اکثریت و اقلیت، فراهم می‌شود و صلح و ثبات داخلی کشورها و در نتیجه صلح و امنیت جهانی کم‌تر از این بابت در دامگه حادثه و معرض مخاطره می‌افتد.

تلاش برای زیست مسالمت‌آمیز با آنان، از همان آغاز پیدایش اسلام و در سیره پیامبر مکرم اسلام مشهود است و نمونه برجسته آن را می‌توان در انعقاد منشور مدینه با مسلمانان، کفار و یهودیان مدینه سراغ گرفت. در واقع، حکومت اسلامی در نخستین گام عملی خود، حقوق اقلیت‌ها را به رسمیت شناخت و همزیستی مسالمت‌آمیز با این گروه‌ها را در دستور کار خود قرار داد (ابن هشام، ۱۴۲۴ هـ ق: ۱۵۰/۲-۱۴۷). به گفته مرحوم عمید زنجانی، پیمان ذمه به‌منظور پایان دادن به حالت مخاصمه و برپایی وحدت و همبستگی ملی و تشریک مساعی میان جامعه اسلامی و گروه‌های غیرمسلمان حاضر در مملکت اسلامی است که در حقوق اسلامی تعبیه شده. ایشان هدف از این پیمان را، ایجاد فضایی سرشار از امنیت،

مفاهمه متقابل، زیست مشترک و هم‌زیستی مسالمت‌آمیز عنوان می‌نماید (Amid Zanjani, 1997: 69-70). به‌خاطر این‌که پرسش‌های مطرح‌شده در درخواست نظر مشورتی از دیوان پیرامون دو محور تبیین‌شده بود، این نهاد قضایی بین‌المللی برجسته، به تبیین بحث پاسداری از صلح و امنیت جهانی نپرداخته و تنها حین سخن گفتن از زیربنای فکری نظام حمایت از اقلیت‌ها در صفحه ۱۷ نظر مشورتی، به «زیست مسالمت‌آمیز»^۱ و «همکاری همدلانه»^۲ اکثریت و اقلیت در چارچوب یک کشور اشاره کرده است.

در یک ارزیابی کلی و کوتاه، می‌توان رویکرد نظام حقوقی-سیاسی اسلام نسبت به بنیان‌های حمایت از اقلیت‌ها را به‌ویژه با در نظر گرفتن مقتضیات زمانی و مکانی پیدایش آن، جالب توجه و شایسته بررسی دانست. ملاحظه شد که پیرو نظر مشورتی دیوان دائمی دادگستری بین‌المللی در قضیه مدارس اقلیت در آلبانی که نقطه‌عطف برجسته‌ای در حمایت بین‌المللی از اقلیت‌ها و تبیین بنیان‌های چرایی این حمایت به‌شمار می‌رود و سنگ بنای اعلامیه ۱۹۹۲ ملل متحد در زمینه حقوق اشخاص متعلق به اقلیت‌های قومی یا ملی، مذهبی و زبانی شمرده می‌شود، در سه محور کلی چرایی بایستگی حمایت از اقلیت‌ها را به زبان می‌آورد: ۱) اقلیت‌ها از برابری کامل و واقعی و نه صرفاً ظاهری و شکلی با اکثریت جامعه میزبان برخوردار باشند؛ ۲) اقلیت‌ها بتوانند هویت و کیستی خود و به سخنی دیگر، هر آنچه سازنده سرشت آن‌ها به‌منزله یک گروه است را حفظ کنند؛ و ۳) هم‌زیستی مسالمت‌آمیز و زیست جمعی اقلیت و اکثریت تأمین و تضمین شود. دیوان بی‌درنگ بر پیوند ناگسستنی و درهم‌تنیدگی این اهداف و بایسته‌های ذی‌ربط پای می‌فشارد تا به‌روشنی اعلام دارد بی‌تضمین برابری ماهوی میان اکثریت و اقلیت و تأمین امکانات لازم برای حفظ هویت و فرهنگ گروه‌های اقلیت، دور است بتوان از هم‌زیستی مسالمت‌آمیز در جوامع چندگونه از لحاظ فرهنگی سخن گفت. با عنایت به سرشت پیمان ذمه و نیز سیره پیامبر (ص) و امام علی (ع) و سخنان ایشان در نهج‌البلاغه، اسلام نیز کوشیده است تا هم غیرمسلمانان و اقلیت‌های بتوانند هویت و کیستی متمایز خود را حفظ کنند، هم جامعه اسلامی از بلای درگیری و خشونت دور بماند و هم اهل ذمه شهروند دولت اسلامی گردند و از حقوق انسانی برابر با دیگر اعضای جامعه برخوردار شوند.

نتیجه‌گیری

گفتمان کنونی حمایت از حقوق اقلیت‌ها در سطوح بین‌المللی و منطقه‌ای، ریشه‌های خود را در رویکرد دیوان دائمی دادگستری بین‌المللی در رابطه با معاهدات اقلیت‌ها در زمان حیات جامعه ملل و به‌ویژه گل سرسبد آن‌ها، یعنی نظر مشورتی دیوان دائمی دادگستری بین‌المللی در قضیه مدارس اقلیت در آلبانی به سال ۱۹۳۵ می‌یابد. دیوان دائمی در نظر مشورتی خود بر بایستگی تحقق برابری واقعی میان اکثریت و اقلیت، حفظ ویژگی‌های هویتی گروه‌های اقلیت و تأمین روابط دوستانه میان اقلیت و اکثریت جمعیت به-

1. living peaceably
2. co-operating amicably

منزله اهدافی درهم‌تنیده و ناگسستنی تأکید دارد. بر پایه این دیدگاه، گذار از برابری شکلی به برابری ماهوی، پاسداشت چندگونگی فرهنگی و پاسداری از صلح و امنیت جهانی، از جمله اسباب و دلایلی هستند که چرایی حمایت از حقوق اقلیت‌ها در این گفتمان را موجه و و بایستگی آن را روشن می‌سازند. مسئله اقلیت‌ها در اسلام نیز از همان آغازین روزهای شکل‌گیری حکومت اسلامی به‌دست پیامبر و با انعقاد منشور مدینه، مورد توجه قرار گرفت. با عنایت به سرشت پیمان ذمه و نیز سیره پیامبر (ص) و امام علی (ع) و سخنان ایشان در نهج‌البلاغه، اسلام نیز کوشیده است تا هم غیرمسلمانان بتوانند هویت و کیستی متمایز خود را حفظ کنند، هم جامعه اسلامی از بلای درگیری و خشونت دور بماند و هم اهل ذمه شهروند دولت اسلامی گردند و از حقوق انسانی برابر با دیگر اعضای جامعه برخوردار شوند. به نظر می‌رسد در این زمینه میان گفتمان حقوق بشر بین‌الملل و اندیشه‌های اسلامی هم‌خوانی و هم‌سویی ولو نسبی وجود دارد و بر این اساس می‌توان در محافل حقوق بشری به پیشبرد رویکردهای اسلامی در این حوزه مبادرت ورزید. واقعیت آن است که نمی‌توان میان سه جهت پیش‌گفته در نظر مشورتی دیوان راجع به حمایت از گروه‌های اقلیت از یک‌سو و بنیان‌های نظری اندیشه‌های اسلامی در خصوص حمایت از اقلیت‌ها از سوی دیگر، قائل به انطباق مطلق بود؛ ولی می‌توان رگه‌هایی از هم‌نوایی را میان سه مبنای عقلانی یادشده و رویکرد اسلامی متبلور در قرآن و سنت مشاهده کرد. در این میان، به‌ویژه برپایی هم‌زیستی مسالمت‌آمیز میان اقلیت‌ها و اکثریت جامعه، نزدیکی بیشتری بین دو رهیافت حقوق بشر بین‌الملل و حقوق اسلام به چشم می‌خورد.

به باور نگارندگان، به‌رغم برخی تفاوت‌هایی که در مبانی و اصول ما با دیگر حوزه‌های تمدنی و فکری وجود دارد، وجوه مشترک نیز کم نیستند. نباید از یاد برد که بشر در معنای انسان حقوق بشری که فارغ از عَرَضیات است و انسانیت او وابسته به آن‌ها نیست، نیازمندی‌ها، بایسته‌ها و دغدغه‌هایی دارد تا اندازه‌ای یکسان و از این رهگذر است که کوشش‌ها و پویش‌های او در تاریخ سراسر فراز و نشیب آدمی، گاه به نتایجی انجامیده است که می‌توان آن‌ها را دستاوردهای مشترک بشری خواند. دستاوردهایی که می‌توانند پایه‌ای استوار برای نزدیکی بیشتر انسان‌ها از هر نژاد و ملت و قومیت و مذهب و ... به یکدیگر باشند و آدمیان از رهگذر تکیه بر آن‌هاست که قادر خواهند بود طرحی نو در اندازند. به نظر می‌رسد در جهان کنونی، این بی‌احترامی و نادیده گرفتن تفاوت‌ها و بی‌توجهی و غفلت از تشابهات انسان‌ها است که مشکل‌آفرین شده و به تنازع و رویارویی انجامیده است؛ از این‌رو، یکی از شیوه‌های رفع و کاهش این تنازع و رویارویی، پاسداشت تفاوت‌ها و استوارسازی روابط بر اشتراکات است. ما باوری ژرف داریم که تکریم تفاوت‌ها، موجب تقویت تفاهم، تحکیم اتحاد و تضمین همبستگی در همه سطوح می‌شود.

منابع

- قرآن کریم.
- دشتی، محمد (۱۳۸۹ ش). *نهج البلاغه*. تهران: پیام عدالت.
- ابن هشام (۱۴۱۲ ق). *السیره النبویه* (مجلد ۱). بیروت: سهیل زکار.
- ----- (۱۴۲۴ ق). *السیره النبویه* (مجلد ۲). بیروت: دارالقلم.
- اسلامی ندوشن، محمدعلی (۱۳۹۴). *فرهنگ و شبه‌فرهنگ*. تهران: سهامی انتشار.
- آشوری، داریوش (۱۳۹۰). *دانشنامه سیاسی*. تهران: آگه.
- ثقفی کوفی، ابواسحاق ابراهیم بن محمد (۱۳۷۳). *الغارات*. ترجمه: عزیزالله عطاردی قوچانی، تهران: عطارد.
- جرداق، جورج (۱۳۸۶ ق). *علی (ع) و اعلامیه جهانی حقوق بشر*. ترجمه: سیدهادی خسروشاهی، قم: مؤسسه مطبوعاتی فراهانی.
- جعفری، سید محمد مهدی (۱۳۸۳). *حقوق بشر در نهج البلاغه*. جمعی از نویسندگان، حقوق بشر در جهان امروز، تهران: شرکت سهامی انتشار: ۱۳۴-۱۳۳.
- حرعاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ ق). *وسائل الشیعه*. قم: مؤسسه آل‌البتیت.
- رشاد، علی اکبر (۱۳۸۰). *دانشنامه امام علی (ع)* (جلد ۴). تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- زارع، حسین و روحی، رحمت‌الله (۱۳۹۵). *حقوق اقلیت‌های دینی در نهج البلاغه*. *سراج منیر*، ۷(۲۴)، ۱۳۳-۱۰۵.
- زیدان، عبدالکریم (۱۳۹۶ ق). *احکام الذمیین و المستأمنین فی دارالاسلام* (مجلد ۱). بغداد: جامعه بغداد.
- سالاری، علی (۱۳۹۷). *برابری و عدم تبعیض در نظام حقوق بشر*. *پژوهش‌های حقوقی*، ۳۵(۳)، ۱۶۹-۱۴۵.
- شریفی طراز کوهی، حسین و قره‌باغی، عبدالله (۱۳۸۹). *تحلیل قاعده منع تبعیض نسبت به اقلیت‌ها در حقوق بین‌الملل*. *مجله حقوقی بین‌المللی*، ۷(۴۲)، ۶۳-۳۱.
- شقاقی، محمد مهدی، پنجه‌پور، جواد و عابدینی، احمد (۱۳۹۸). *بررسی تأکیدات نهج البلاغه درباره حقوق اقلیت‌های دینی*. *پژوهش‌نامه امامیه*، ۵(۹)، ۲۹۰-۲۷۳.
- طالقانی (ورکشی)، حمیدرضا و حاجی‌عزیزی، بیژن (۱۴۰۱). *مطالعه تطبیقی حقوق اقلیت‌ها در اسلام با تکیه بر عهدنامه مالک اشتر و اسناد بین‌المللی*. *پژوهش‌های نهج البلاغه*، ۲۱(۷۴)، ۲۴۰-۲۱۷.
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۷۵). *تاریخ طبری*. ترجمه: ابوالقاسم بوینده، تهران: اساطیر.
- طوسی، ابوجعفر محمد (۱۳۶۵). *تحدیب الاحکام* (مجلد ۶). تحقیق: حسن خراسانی و تصحیح: محمد آخوندی. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- عبداللهی، معاذ و عبداللهی، جوانمیر (۱۳۹۳). *نسل‌زدایی فرهنگی: پیشینه، مبانی، قابلیت جرم‌نگاری و مصادیق*. تهران: مجد.
- عزیزی، ستار (۱۳۹۲). *مطالعه تطبیقی قواعد بنیادین حقوق بشردوستانه در «نهج البلاغه» و «گزارش قواعد عرفی حقوق بین‌الملل بشردوستانه»*. *فصلنامه پژوهش‌نامه نهج البلاغه*، ۱(۱)، ۹۵-۸۵.
- ----- (۱۳۹۳). *صلح، عدالت و دموکراسی در جوامع چندقومیتی (متکثر): دموکراسی توافقی با تأکید بر مقایسه تطبیقی کشورهای بوسنی هرزگوین و عراق*. *حقوق بشر*، ۱(۲ و ۸)، ۴۸-۲۳.

- ----- (۱۳۹۴). حمایت از اقلیت‌ها در حقوق بین‌الملل. تهران: شهر دانش.
- فضائلی، مصطفی و کرمی، موسی (۱۳۹۵). حمایت از حقوق فرهنگی اقلیت‌های قومی در حقوق بین‌الملل: با نگاهی به وضعیت کردها در ترکیه. تهران: شهر دانش.
- فضائلی، مصطفی؛ کرمی، موسی و اسدی، ثریا (۱۳۹۶). حمایت از اقلیت‌های مذهبی در اسلام و نظام بین‌المللی حقوق بشر. پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و غرب، (۱)، ۴(۱۳۹۶) - ۱۱۳-۱۴۲.
- فضائلی، مصطفی و کرمی، موسی (۱۳۹۸). تأملی بر نقش دیوان دائمی دادگستری بین‌المللی در توسعه و تحول نظام بین‌المللی حمایت از حقوق اقلیت‌ها. تحقیقات حقوقی، (۸۷)، ۲۲(۱۳۹۸) - ۱۷۹-۲۰۲.
- ----- (۱۴۰۱). سوگ‌نامه‌ای برای صلح: چالش‌های حقوق بین‌الملل لیبرال در پیشگیری از منازعات قومی. مجله حقوقی بین‌المللی، (۶۷)، ۳۹(۱۳۹۸) - ۲۰۱-۲۲۶.
- قاری سیدفاطمی، سیدمحمد (۱۳۸۸). حقوق بشر در جهان معاصر (دفتر یکم). تهران: شهر دانش.
- کیملیکا، ویل (۱۳۹۸). شهروندی چندفرهنگی: نظریه‌ای لیبرال در باب حقوق اقلیت‌ها. ترجمه: ابراهیم اسکافی، تهران: شیرازه.
- گل محمدی، محمدتقی (۱۳۹۶). سبک تعامل امام علی (ع) با اقلیت‌های مذهبی. پژوهش‌های نهج البلاغه، (۵۵)، ۱۶(۱۳۹۶) - ۱۰۳-۱۲۱.
- مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی (۱۳۸۲). بحارالانوار (مجلد ۶۴). تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- محقق داماد، سیدمصطفی (۱۳۹۶). اسلام و دعوت ادیان به رعایت حق کرامت انسانی. در: محمد بسته‌نگار (پژوهش و تدوین)، حقوق بشر از منظر اندیشمندان، تهران: سهامی انتشار: ۶۲۳-۶۲۸.
- منتظری، حسینعلی (۱۳۶۱). درس‌هایی از نهج البلاغه (جلد دوم: نامه امام علی (ع) به مالک اشتر). تهران: دفتر مرکزی حزب جمهوری اسلامی.
- منصوری لاریجانی، اسماعیل (۱۳۹۹). سیر تحول حقوق بشر. قم: مؤسسه بوستان کتاب.
- موحد، محمدعلی (۱۳۸۴). در هوای حق و عدالت: از حقوق طبیعی تا حقوق بشر. تهران: کارنامه.
- موسوی، سیدرضا؛ بیگی، جمال و پورقهرمانی، بابک (۱۴۰۲). گفتمان سیاست جنایی کرامت‌مدار در سیره امام علی (ع). فصلنامه پژوهشنامه نهج البلاغه، (۴۲)، ۱۱(۱۳۹۸) - ۱۴۹-۱۲۱.
- نجفی، محمدحسن (۱۳۹۲ ق). جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام (الجزء الحادی و العشرون). طهران: دارالکتب الاسلامیه.
- Amid Zanjani, A. A. (1997). *Minority Rights According to the Law of Tribute Agreement*. Tehran: International Publishing Co.
- Bernard, C. (2012). *EU Employment Law*. Oxford: Oxford University Press, 2012.
- Ghanea, N. (2012). Are Religious Minorities Really Minorities?. *Oxford Journal of Law and Religion*, 1(1), 57-79.
- Hashemi, K. (2006). The Right of Minorities to Identity and the Challenge of Non-discrimination: A Study on the Effects of Traditional Muslims' Dhimmah on Current State Practice. *International Journal on Minority and Group Rights*, 13(1), 1-25.

-
- ICJ (2012). *Summaries of Judgements, Advisory Opinions and Orders of the Permanent Court of International Justice*. New York: UN Publication.
  - Mandal, G. Ch. (2023). The Genesis of Minority Rights in the League of Nations and Beyond. *Dhaka University Law Journal*, 34(1), 23-48.
  - Mayr, T., & Mayr-Singer, J. (2016). Keep the Wheels Spinning: The Contributions of Advisory Opinions of the International Court of Justice to the Development of International Law. *ZaöRV*, 76(2), 425-449.
  - PCIJ (1935). *Minority Schools in Albania (Advisory Opinion)*. 1935 P.C.I.J. (ser. A/B) No. 64 (Apr. 6).
  - Shahabuddin, M. (2021). *Minorities and the Making of Postcolonial States in International Law*. Cambridge: Cambridge University Press.
  - Scheu, H. Ch. (2020). The Heritage of the League of Nations' Minority Protection System. *Hungarian Journal of Legal Studies*, 61(4), 356-371.
  - Schiff, J. (2024). *Structural Injustice and the Two Faces of Vulnerability*. In Jude Browne and Maeve Mckeown (eds.), *What is Structural Injustice?*, Oxford: Oxford University Press, 126-145.